

DEPOPULACIJA, STARENJE STANOVNIŠTVA I POPULACIJSKA POLITIKA U HRVATSKOJ

Kratak opis

U ovom su radu razmatrana dva temeljna dugoročna demografska procesa u Hrvatskoj – depopulacija i starenje stanovništva te njihova povezanost uz pronatalitetnu populacijsku politiku i njezine dugotrajne demografske posljedice. Razmatranja se u ovom radu temelje na demografskim činjenicama i tendencijama, ne ulazeći pri tome u mnoge ekonomske i socijalne implikacije navedenih procesa. Procesi depopulacije i starenja stanovništva u stalnoj su interakciji. Prvi – kao agregatni endogeni demografski proces uvjetuje promjenama svojih sastavnica (nataliteta i mortaliteta), promjene u dobnoj strukturi u smjeru smanjivanja broja mladih (0-14 godina) i radno sposobnog stanovništva (15-64 godine) te povećanja starog stanovništva (65 i više godina). Drugi – djeluje, uz ostale nepromijenjene uvjete, na nastavak procesa depopulacije. Pronatalitetna populacijska politika ima pored svog neposrednog, kratkoročnog učinka na povećanje nataliteta, također i dugoročni učinak na promjene u dobnoj strukturi koje doprinose promjeni smjera i napose uravnoteženju odnosa između kvantitativnih udjela mladoga, radno sposobnog i starog stanovništva.

Ključne riječi: Depopulacija (ukupna), generacijska depopulacija, prirodna depopulacija, starenje stanovništva, inverzija dobne piramide, pronatalitetna populacijska politika

UVOD

Demografska kriza u Hrvatskoj nije s obzirom na svoje društveno-ekonomske posljedice samo depopulacijska kriza, izazvana smanjivanjem ukupnog broja stanovnika, već je primarno strukturna kriza koju izazivaju promjene demografskih struktura, prvenstveno dobne strukture stanovništva. Tu krizu uvjetuju dva temeljna, međusobno povezana dugoročna demografska procesa – depopulacija i starenje stanovništva. Interakcija procesa depopulacije i procesa starenja stanovništva bitna je sastavnica agregatne interakcije koju implicira pojam demografski razvitak. On označava složeni proces razvoja stanovništva koji obuhvaća prirodno i migracijsko kretanje stanovništva u međusobnoj interakciji s promjenama u svim, osobito u

demografskim strukturama, a sve to u okviru djelovanja konkretnih ekonomskih, socijalnih, zdravstvenih, socio-psiholoških, političkih i drugih čimbenika, koji izravno ili posredno utječu na razvoj stanovništva određene zemlje i na njegove sastavnice. Istraživanje interakcije procesa depopulacije (ukupne, generacijske, prirodne) i procesa starenja stanovništva spada u prvu grupu interakcija koje implicira pojam demografski razvitak. U pitanju je istraživanje međuzavisnosti kretanja stanovništva i promjene njegovih struktura. Naše razmatranje obuhvaća istraživanje međuzavisnosti procesa depopulacije i starenja stanovništva u užem, reduciranom smislu, jer se obrađuje međuzavisnost promjene samo sastavnica prirodnog kretanja stanovništva (nataliteta i mortaliteta) i dobne strukture kao bitne demografske strukture, promjene koje tangiraju gotovo sva područja ljudske djelatnosti i aktivnosti. Tako primjerice, dugotrajno (više od desetak godina) smanjivanje brojčane razine nataliteta ispod postojeće razine mortaliteta, izaziva promjene u dobnoj strukturi stanovništva koje se izražavaju u relativnom povećanju starog stanovništva, koje (uz ostalo) djeluju na buduće relativno smanjivanje fertilnih dobnih skupina / grupa, što je sa svoje strane odrednica daljnjeg smanjivanja nataliteta / fertiliteta i *vice versa*.

Međutim, tendencija smanjivanja nataliteta, koja zajedno sa smanjivanjem mortaliteta odnosno produženjem očekivanog trajanja života dovodi do starenja populacije, nije neki samostalni, od ekonomskih, društvenih, zdravstvenih i ostalih faktora – izolirani proces. Upravo je suprotno: ta je tendencija nastupila ili je pak potencirana konkretnim uvjetima određenim ekonomskim, socijalnim i drugim čimbenicima (ekonomska recesija, emigracija stanovništva u radnoj dobi, utjecaj rata, povećanje zaposlenosti žena koje ne prati adekvatna infrastruktura povoljna za povećanje nataliteta, nepovoljni stambeni uvjeti za mlade obitelji itd.). Ali proces starenja stanovništva, koji je u tijeku u svim razvijenim zemljama, može sa svoje strane, a osobito u uvjetima posttranzicijskog vrlo niskog nataliteta, nedostatnog za obnavljanje generacija, stvoriti znatne demografske, ekonomske, zdravstvene i druge probleme, kao što su smanjivanje priljeva mladih u radnu dob, nepovoljan brojčani odnos ekonomski aktivnih i uzdržavanih stanovnika, veliko povećanje budžetske potrošnje za mirovinske fondove, socijalnu skrb i zdravstvenu zaštitu i sl.

Povezano uz navedene posljedice interakcije procesa depopulacije (ukupne i parcijalne) i njegovih sastavnica, s jedne strane, i starenja stanovništva (ukupnog i parcijalnog), s druge strane, dolazi do izražaja potreba društvenog usmjeravanja razvoja stanovništva određene zemlje. To se postiže putem odgovarajuće pronatalitetne populacijske politike, koja uz kratkoročne učinke (porast nataliteta) istovremeno s njegovim povećanjem, dugoročno uvjetuje postupne povoljne promjene u dobnoj strukturi, koje vode smanjenju, a kasnije i uravnoteženju nastalih disproporcija između velikih funkcionalnih dobnih kontingenata.

STANOVNIŠTVO EUROPE I STANOVNIŠTVO HRVATSKE

Hrvatska spada među europske zemlje koje se nalaze u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, koju obilježava vrlo niska razina nataliteta i fertiliteta, često ispod brojčane razine općeg mortaliteta. U tim se europskim zemljama, populacijska politika (često pod nazivom obiteljska politika) provodila i danas se provodi prije svega kao odgovor na konkretno nastale nepovoljne demografske prilike, koje se izražavaju u brojčanoj razini nataliteta i fertiliteta nedovoljno za jednostavnu reprodukciju stanovništva. Periodska totalna stopa fertiliteta (u daljem tekstu – totalna stopa fertiliteta) bila je znatno ispod granične razine od 2,1 dijete prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi. Takvo je stanje rezultanta procesa demografske tranzicije, prijelaza s visokih stopa nataliteta i mortaliteta iz predtranzicijske etape na njihovu nisku razinu u posttranzicijskoj etapi. Demografska je tranzicija bila uvjetovana procesom ukupne modernizacije društva i njegovim sastavnim, međusobno povezanim procesima – industrijalizacije, urbanizacije, podizanja opće razine obrazovanja i zdravstvenog standarda.

U zemljama centralne i istočne Europe odnosno u tadašnjim socijalističkim zemljama, tendencija smanjivanja nataliteta zabilježena je već tijekom 1960-ih godina, kada je dosegnuta njegova niska razina (iako nešto viša od posttranzicijske razine), što je predskazivalo – uz ostale nepromijenjene uvjete – skoro pojavu prirodne depopulacije (većeg broja umrlih nego rođenih). Kao odgovor na takvu demografsku situaciju, u navedenim se zemljama već u drugoj polovici 1960-ih godina počela provoditi pronatalitetna populacijska politika.¹ (Berent, 1970.; Steshenko, Piskunov, 1974.).

U takvim se demografskim prilikama relativno rano, tijekom 1960-ih godina, našla i Hrvatska. Tendencija smanjivanja nataliteta u nas je bila izražena već nakon natalitetno kompenzacijskog razdoblja poslije Drugog svjetskog rata (1946.-1954.). Specifičnost je Hrvatske da je proces demografske tranzicije, osobito tranzicije u području nataliteta, bio izrazito ubrzan pod utjecajem intenzivne industrijalizacije i urbanizacije, masovnog odlaska ljudi sa sela u gradove, a naročito uslijed negativne bilance u vanjskoj migraciji, odnosno iseljavanja iz zemlje. Stoga ne začuđuje da je Hrvatska bila među prvim europskim zemljama u kojima je stopa nataliteta pala ispod granične posttranzicijske razine od 14 promila, neto stopa reprodukcije ispod 1,0 (djevojčica na jednu ženu u fertilnoj dobi), a totalna stopa fertiliteta

¹ Treba imati u vidu da je 1965. godine većina socijalističkih zemalja imala stopu nataliteta nešto iznad 14 promila, ali tada nižu nego u Hrvatskoj (Bugarska 15,3, ČSR 15,1, Rumunjska 14,6, Ruska Federacija 15,7 promila, Mađarska 13,1 promila – prema 16,6 promila u Hrvatskoj). (Council of Europe, 2005.).

ispod 2,1 djece. (Wertheimer-Baletić, 1971.). Brojčana razina stope nataliteta ispod posttranzicijske razine zabilježena je u Hrvatskoj 1970. godine (13,9 živorođenih na 1000 stanovnika)², a totalna stopa fertiliteta tada je iznosila 1,83. Znači da su već tada u Hrvatskoj bili u tijeku procesi generacijske depopulacije ženskog stanovništva (tzv. reproduksijska depopulacija) i generacijske depopulacije ukupnog (muškog i ženskog) stanovništva, kao prethodnice procesa prirodne i ukupne depopulacije, što je i inače odraz općih demografskih zakonitosti.

U nekim razvijenim zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe, niska posttranzicijska razina navedenih stopa zabilježena je deset godina kasnije tj. sredinom 1970-ih godina, a u većini njih početkom 1980-ih godina. Takvo je demografsko stanje izazvalo brojne rasprave i zaključke o mogućim demografskim i društveno-ekonomskim posljedicama depopulacije i starenja stanovništva. (Höhn, 1987.). U 1990-ima i u prvom petogodištu 21. stoljeća, te su rasprave učestale zbog činjenice što se u tom razdoblju pad nataliteta ne samo nastavio, već i što je uz relativno visok opći mortalitet, umnogome uvjetovan starenjem populacije, doveo u nekim zemljama (Njemačka, Francuska, Švicarska), unatoč znatnoj imigraciji iz slabije razvijenih zemalja, prvenstveno iz tzv. zemalja u tranziciji, do pojave prirodne depopulacije. Međutim, potkraj 1990-ih godina, u mnogim zemljama Europe, stopa nataliteta se dalje snizila i to na prosječnu razinu od svega 10 živorođenih na 1000 stanovnika, a totalna stopa fertiliteta na prosječno 1,5 djece. (Council of Europe, 2001.). U nekim je zemljama, među kojima je i Hrvatska, početkom 21. stoljeća totalna stopa fertiliteta snižena na razinu od prosječno oko 1,3 djece ("najniži niski fertilitet"). (Köhler, Billary, Ortega, 2001.).

Činjenica je da zemlje Europe, kako one razvijene tako i grupa zemalja u tranziciji, imaju, gledano u svjetskim razmjerima, relativno nisku totalnu stopu fertiliteta, ispod razine 2,1 djece, što znači da je u njima u punom zamahu generacijska depopulacija ukupnog stanovništva, odnosno da se generacije više ne obnavljaju.

Kada se komparativno razmatraju demografske karakteristike, tendencije i prilike u Hrvatskoj i u razvijenim zemljama Europe, često se na osnovu površnih informacija i neadekvatnih indikatora zaključuje da između njih u reprodukciji stanovništva nema razlika. Pri tome se zaboravlja (ili previda) da postoje tri važne činjenice koje valja uzeti u obzir pri toj usporedbi. Prvo, da unutar Europe postoje

² U drugim socijalističkim zemljama već se u 1970. godini stanje poboljšalo zbog toga što su one nakon 1965. počele provoditi populacijsku politiku, koju Hrvatska nije imala. Napominjemo s time u vezi da je Hrvatska u 1970. godini imala među tim zemljama najniži natalitet (stopu od 13,9 promila). Ostale su zemlje, osim DR Njemačke, imale tu stopu iznad 14 promila: Bugarska 16,3, ČSR 15,0, Mađarska 14,7, Poljska 16,8, Ruska Federacija 14,6, Rumunjska 21,3 promila. (Council of Europe, 2000).

signifikantne razlike između zemalja zapadne, sjeverozapadne i južne Europe³ (u daljem tekstu – razvijene europske zemlje) s jedne strane, i grupe zemalja u tranziciji s druge strane; drugo – da su demografske prilike i glavni demoreprodukcijski pokazatelji u Hrvatskoj, prvenstveno u području nataliteta i fertiliteta, vrlo slični onima u grupi zemalja u tranziciji; – i treće, da se demografske prilike u Hrvatskoj razlikuju od prilika u razvijenim europskim zemljama prema brojčanoj razini relevantnih dinamičkih i strukturnih demografskih, a osobito ekonomskih, razvojnih indikatora.

U pogledu prve navedene činjenice pokazuje se da zemlje Europe nisu u području demografskih obilježja homogen osnovni skup, već da se međusobno razlikuju kako prema razini ekonomskog razvoja i strukturi privrede, tako i prema demografskim značajkama, napose u razdoblju nakon sloma komunističkog sustava, tj. nakon 1990. godine. Te razlike dolaze do izražaja prije svega između razvijenih europskih zemalja i grupe zemalja u tranziciji. Pri tome valja naglasiti da je s demografskog gledišta temeljna razdjelnica, odnosno razlika između jedne i druge grupe zemalja u tome, što su prve izrazito imigracijske, a druge emigracijske zemlje. (Bucher, Mai, 2005.).

Činjenica je nadalje da postoje razlike među tim zemljama u brojčanoj razini općeg i specifičnog mortaliteta, ali su one u odnosu na razlike u fertilitetu, nešto slabije izražene. U sljedećoj tablici prikazano je očekivano trajanje života na dan rođenja kao svodni demografsko-statistički pokazatelj ukupne razine mortaliteta u tim zemljama. Iz usporedbe očekivanog trajanja života za muško stanovništvo može se zaključiti da razvijene europske zemlje imaju duže trajanje života u odnosu na većinu zemalja u tranziciji, što je odraz razine ekonomskog razvoja, razine zdravstvene zaštite i općenito postojećeg životnog standarda u tim zemljama. Većina razvijenih europskih zemalja (njih 16 od ukupno 19 obuhvaćenih), ima očekivano trajanje života za muškarce između 75 i 80 godina, dok istovremeno većina zemalja u tranziciji (17 od 22 obuhvaćene zemlje) ima očekivano trajanje života između 65 i 75 godina.⁴ Pri tome niti jedna zemlja u tranziciji nema očekivano trajanje života za muškarce iznad 74 godine. (Vidjeti tablicu br. 1).

³ Od zemalja južne Europe, tu su uvrštene zemlje koje su nakon 1990. godine doživjele uz ekonomski rast i jaki pad nataliteta (Italija, Španjolska, Portugal, Grčka), i prema karakteristikama sastavnica prirodnog kretanja ulaze u posttranzicijsku demografsku etapu.

⁴ U razvijenim europskim zemljama očekivano trajanje života na dan rođenja za muškarce kretalo se u 2003. godini između 75 godina (V. Britanija) i 78 godina (Švedska, Švicarska), a u zemljama u tranziciji između 59 godina (Rusija) i 73 godine (Slovenija). (Council of Europe, 2005.).

Tablica br. 1

OČEKIVANO TRAJANJE ŽIVOTA NA DAN ROĐENJA ZA MUŠKARCE, U
RAZVIJENIM EUROPSKIM ZEMLJAMA, 2003. GODINE

A) ZEMLJE ZAPADNE, SJEVEROZAPADNE I JUŽNE EUROPE

Očekivano trajanje života (za muško stanovništvo)*	Broj zemalja	Zemlje
do 60 godina	-	-
od 60 do 65 godina	-	-
od 65 do 70 godina	-	-
od 70 do 75 godina	3	Portugal (74,0), Danska (74,9)**, Luksemburg (74,9)
od 75 do 80 godina	16	Belgija (75,1), Finska (75,1), Irska (75,2), Njemačka (75,5), Francuska (75,8), Austrija (75,9), V. Britanija (75,9), Malta (76,1), Nizozemska (76,2), Norveška (76,4), Grčka (76,4), Italija (77,0), Španjolska (77,9), Švedska (77,9), Švicarska (77,9), Island (79,0)
Ukupno	19	

* radi se o "očekivanom trajanju života na dan rođenja" za muško stanovništvo

** Podatak za 2002.-2003. godinu

B) ZEMLJE U TRANZICIJI

Očekivano trajanje života (za muško stanovništvo)	Broj zemalja	Zemlje
do 60 godina	1	Rusija (58,8)
od 60 do 65 godina	3	Ukrajina (62,6), Bjelorusija (62,7), Moldavija (64,5)
od 65 do 70 godina	11	Estonija (65,3), Latvija (65,9), Litva (66,5), Rumunjska (67,4), Gruzija (68,0), Mađarska (68,3), Bugarska (68,9), Azerbajdžan (69,6), BiH (69,7)*, Slovačka (69,8), Armenija (69,9)
od 70 do 75 godina	7	Hrvatska (70,5), Poljska (70,4), Makedonija (70,8), Srbija i Crna Gora (70,7)*, Albanija (71,7)***, Češka (72,0), Slovenija (73,2)
od 75 do 80 godina	-	-
Ukupno	22	

* Podatak za 1990. godinu

** Podatak za 1999. godinu

Izvor: Council of Europe, Strasbourg, 2005.

Razlike među tim zemljama postoje i prema razini nataliteta/fertiliteta. U tablici br. 2. prezentirali smo za 2003. godinu periodske totalne stope fertiliteta, kao najbolje sintetičke pokazatelje reprodukcije stanovništva, i to za dvije demografski i ekonomski karakteristične grupe europskih zemalja: grupu /A/ koju čine razvijene europske zemlje, i grupu /B/ zemlje u tranziciji, odnosno bivše socijalističke zemlje centralne i istočne Europe, od kojih je većina stekla samostalnost nakon "pada Berlinskog zida". Usporedba totalnih stopa fertiliteta između te dvije grupe zemalja (prema navedenoj tablici) pokazuje: (1) da većina zemalja iz grupe /A/, koju čine razvijene europske zemlje, ima višu brojčanu razinu totalne stope fertiliteta u odnosu na zemlje u tranziciji (grupa /B/); (2) da se stanovništvo Hrvatske, respektirajući specifičnosti njegovog razvoja, nalazi prema demoreprodukcijskim pokazateljima u okviru grupe zemalja u tranziciji s niskom razinom te sintetičke fertilitetne stope; (3) da postoje određene razlike u razini demoreprodukcijskih pokazatelja između razvijenih europskih zemalja (grupa /A/) i Hrvatske. (Vidjeti tablicu br. 2).

Prvu konstataciju, da razvijene europske zemlje imaju višu totalnu stopu fertiliteta od stopa u zemljama u tranziciji, potvrđuju sljedeći podaci. Od ukupno 19 zemalja iz grupe /A/, koliko ih je u tablici obuhvaćeno, u 2003. godini samo jedna zemlja ima totalnu stopu fertiliteta koja je bliska razini potrebnoj za jednostavnu reprodukciju, tj. razini 2,1 (Island); zatim devet zemalja ima tu stopu u rasponu 1,60 (Belgija, Velika Britanija) i 1,89 (Francuska), a u osam zemalja ta je stopa niska i pala je ispod 1,50 djece (kreće se u rasponu 1,30 u Njemačkoj i 1,46 u Malti). Među zemljama zapadne, sjeverozapadne i južne Europe (grupa /A/), nema nijedne zemlje u kojoj je totalna stopa fertiliteta pala ispod razine 1,30. Istovremeno, od ukupno 22 zemlje u tranziciji (grupa /B/), jedna zemlja ima totalnu stopu fertiliteta iznad 2,1 djeteta, dvije zemlje imaju tu stopu nešto iznad 1,50 (Azerbajdžan i Moldavija), dok njih 18 bilježi stopu ispod 1,40 (među njima pet zemalja između 1,30 i 1,40, 12 zemalja ima stopu ispod 1,30 - pri čemu čak 11 zemalja između 1,20 i 1,30, a jedna zemlja ima tu stopu ispod 1,20).⁵

Druga navedena činjenica pokazuje da su demografske prilike u Hrvatskoj, osobito u području fertiliteta, vrlo slične onima u grupi zemalja u tranziciji. Naime, reprodukciju stanovništva u većini zemalja u tranziciji nakon 1990. godine obilježava znatno smanjenje fertiliteta i relativno spori porast, a u nekima i smanjenje očekivanog trajanja života.⁶ U Hrvatskoj je nakon 1990. godine očekivano trajanje

⁵ Od ukupno 12 zemalja u tranziciji koje su 2003. godine imale totalnu stopu fertiliteta ispod razine 1,30 djece, najnižu je stopu imala Češka (1,18), a najvišu Mađarska, Rumunjska i Latvija (1,28).

⁶ Pokazuje se da je uslijed pogoršanja ekonomskih i socijalnih prilika i snižavanja razine zdravstvenih standarda došlo do pada očekivanog trajanja života u mnogim od zemalja u tranziciji, a naročito u bivšim republikama SSSR-a. Između 1990. i 2003. najveće smanjenje

Tablica br. 2**TOTALNA STOPA FERTILITETA (TFR) U EUROPSKIM ZEMLJAMA, 2003. GODINE****(A) ZEMLJE ZAPADNE, SJEVEROZAPADNE I JUŽNE EUROPE**

TFR	Broj zemalja	Zemlja
2,00 i više	1	Island (2,0)*
1,90 - 2,00	1	Irska (1,98)
1,80 - 1,90	3	Finska (1,80), Norveška (1,80), Francuska (1,89)
1,70 - 1,80	3	Švedska (1,71), Nizozemska (1,75), Danska (1,76)
1,60 - 1,70	3	Belgija (1,60)*, V. Britanija (1,60)*, Luksemburg (1,63)
1,50 - 1,60	-	-
1,40 - 1,50	2	Portugal (1,44), Malta (1,46)
1,30 - 1,40	6	Španjolska (1,30), Grčka (1,30)*, Italija (1,30)*, Njemačka (1,30)*, Austrija (1,38), Švicarska (1,39)
Ispod 1,30	-	-
Ukupno	19	

(B) ZEMLJE "U TRANZICIJI"

TFR	Broj zemalja	Zemlja
2,00 i više	1	Albanija (2,50)*
1,60 - 2,00	1	Srbija i Crna Gora (1,66)**
1,50 - 1,60	2	Makedonija (1,54), Azerbajdžan (1,59)
1,40 - 1,50	1	Estonija (1,40)*
1,30 - 1,40	5	Litva (1,30), Rusija (1,32), Hrvatska (1,33), Gruzija (1,33), Armenija (1,35)
1,20 - 1,30	11	Bugarska (1,20)*, Slovačka (1,20), Slovenija (1,20), Ukrajina (1,20), Bjelorusija (1,21), Moldavija (1,22), Poljska (1,22), BiH (1,23), Rumunjska (1,28), Mađarska (1,28), Latvija (1,29)
Manje od 1,20	1	Češka (1,18)
Ukupno	22	

* Podatak za 2002. godinu

** Podatak za 2000. godinu. U toj stopi visok ponder unutar Srbije ima Kosovo koje ima totalnu stopu fertiliteta nešto iznad 2, dok Vojvodina i uža Srbija imaju vrlo nizak fertilitet (TFR oko 1,37)

Izvor: Council of Europe, 2005. godine, Strasbourg

života poraslo i iznosilo u 2001. godini 70,5 godina za muškarce i 77,8 godina za žene. Duže očekivano trajanje života među zemljama u tranziciji imale su Slovenija i Češka, dok je Poljska imala za muškarce približno isto trajanje, a za žene nešto duže trajanje života od Hrvatske.⁷ U pogledu fertiliteta Hrvatska se s totalnom stopom fertiliteta od 1,33 (u 2003. godini) svrstala među pet zemalja u tranziciji gdje se ta stopa kretala između 1,30 i 1,40 djece (Litva, Rusija, Hrvatska, Gruzija, Armenija). Sa stanovništa reprodukcije stanovništva radi se o vrlo niskoj razini fertiliteta, koja međutim u okviru grupe zemalja u tranziciji nije najniža. Tablica br. 2 pokazuje da je u 12 zemalja (od obuhvaćene 22) ta razina bila niža nego u Hrvatskoj, tj. kretala se ispod vrijednosti 1,30 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi.

Očekivani smjer budućih promjena prirodnih sastavnica reprodukcije stanovništva u tim zemljama ovisi, pored dugoročnih odrednica sadržanih u dobnoj strukturi stanovništva i njenih, demografskom inercijom uvjetovanih budućih promjena, također i o budućem produženju očekivanog tajanja života vezano uz napredak medicine, zdravstvene zaštite i socijalne skrbi za staro, sve brojnije stanovništvo. Ali valja imati na umu i mogući utjecaj reaktiviranja implementacije mjera pronatalitetne populacijske i obiteljske politike.

U pogledu treće karakteristične činjenice, koja kazuje da demografske prilike u Hrvatskoj nisu istovjetne s onima u razvijenim europskim zemljama, valja imati na umu da se stanovništvo Hrvatske u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata razvijalo u uvjetima ubrzane demografske tranzicije u području nataliteta, pod utjecajem ne samo općih i za druge zemlje relevantnih modernizacijskih čimbenika, već i pod značajnim utjecajem specifičnih ekonomskih i političkih uvjeta koji su, uz ostale, poticali iseljavanje iz Hrvatske u druge europske i izvaneuropske zemlje. Tome je znatno pridonijela ratna agresija na Hrvatsku početkom 1990-ih godina. Današnja situacija pri usporedbi razvoja stanovništva razvijenih europskih zemalja s jedne strane i Hrvatske s druge, pokazuje da se glavni demografski procesi u njima podudaraju samo u općem smjeru njihovih promjena, a razlikuju se još uvijek

očekivanog trajanja života doživjela je Rusija, gdje se ono smanjilo za 5 godina kod muškaraca i za 2,3 godine kod žena; u Ukrajini se ono smanjilo za 3 godine kod muškaraca te za 0,8 godina kod žena; u Gruziji za 0,7 godina kod muških i za 1,4 godine kod žena; u Moldaviji se smanjilo za 0,5 godina kod muških i za 0,2 godine kod žena, itd. (Council of Europe, 2005.).

⁷ U 2003. u Sloveniji je očekivano trajanje života za muškarce iznosilo 73,2 godine a za žene 80,7 godina, u Češkoj 72,0 za muškarce i 78,5 godina za žene, a u Poljskoj 70,4 godina za prve i 78,7 godina za druge. Najniže trajanje života za muškarce zabilježeno je tada u Rusiji (58,8 godina) i u Ukrajini (62,6 godina). Kod žena je najniže trajanje života zabilježeno u Moldaviji (71,6 godina), u Rusiji (72,0 godina), u Ukrajini (74,1 godina) i u Rumunjskoj (74,8 godina). (Ibidem, prethodna bilješka).

prema *predznaku* i *intenzitetu* promjene konkretnih demografskih pojava, te prema *specifičnim čimbenicima* koji su ih u datim okolnostima uvjetovali, a sve to u kontekstu postojećih značajnih razlika u razini stope ekonomskog rasta, u strukturi privrede i u povijesnim, socio-ekonomskim i političkim prilikama.

Smjer promjena glavnih demografskih procesa je u Hrvatskoj i u razvijenim europskim zemljama identičan. U tijeku su depopulacijski procesi (parcijalni, ukupni, ili i jedni i drugi) kao i proces starenja stanovništva (povećanja broja i udjela starog stanovništva u ukupnom stanovništvu). Valja naglasiti da su u Hrvatskoj u međupopisnom desetljeću 1991.-2001. godine u tijeku ne samo parcijalni demografski procesi (generacijska depopulacija ženskog i ukupnog stanovništva započeti već u 1960-im godinama) kao i prirodna depopulacija, već i proces ukupne depopulacije (koja je započela 1991. godine). Istovremeno su u velikoj većini razvijenih europskih zemalja bili u tijeku parcijalni procesi generacijske depopulacije ukupnog stanovništva, proces prirodne depopulacije u tri europske zemlje, dok je proces ukupne depopulacije nakon 2000. godine evidentiran samo u jednoj zemlji, u Njemačkoj.

Određene razlike između Hrvatske i razvijenih europskih zemalja dolaze do izražaja u predznaku pojedine demografske pojave. Kod stope promjene (stope porasta ili smanjenja) ukupnog broja stanovnika, pokazuje se da je Hrvatska (kao i većina zemalja u tranziciji) nakon 1990. godine zabilježila pad ukupnog broja stanovnika, odnosno da je zahvaćena procesom ukupne depopulacije. Razvijene europske zemlje (osim Njemačke) imaju doduše nisku, ali ipak još uvijek pozitivnu stopu odnosno porast ukupnog broja stanovnika,⁸ i to prvenstveno pod utjecajem imigracije. Nadalje, u pogledu prirodnog kretanja stanovništva, predznak prirodne promjene bio je u Hrvatskoj nakon 1990. godine negativan, što znači da je u tijeku prirodna depopulacija odnosno prirodno smanjenje stanovništva, a istovremeno je i predznak rezultante migracijske bilance odnosno migracijskog salda također bio negativan. Raščlamba prirodne promjene na nezine sastavnice, natalitet i mortalitet, u Hrvatskoj u odnosu na razvijene zemlje također pokazuje razlike, prvenstveno u razini fertiliteta, ali i mortaliteta (mada manje naglašene). S druge strane, većina razvijenih europskih zemalja imala je u 2003. godini još uvijek pozitivni predznak prirodne promjene odnosno prirodni prirast stanovništva. Migracijski saldo u

⁸ U 1990. godini Hrvatska je zabilježila stopu smanjenja ukupnog broja stanovnika od -0,04 %, a među razvijenim europskim zemljama stopu pada stanovništva tada je imao Portugal (-0,43%) i Njemačka Demokratska Republika (-2,50 %). U 2003. Hrvatska je zadržala istu negativnu stopu (-0,04 %), a od razvijenih europskih zemalja jedino je Njemačka imala negativnu stopu (-0,01 %) i to isključivo zbog negativnih demografskih trendova u bivšoj Njemačkoj Demokratskoj Republici.

Hrvatskoj dugotrajno je negativan, pa tako i u razdoblju 1991.-2001. godine (kada je na to utjecao i rat), a u razvijenim europskim zemljama migracijski je saldo istovremeno bio izrazito pozitivan.

Razmotrimo bitne podatke o navedenim razlikama. - Hrvatska je još 1990. godine imala stopu prirodnog prirasta od 0,7 na 1000 stanovnika. Tada je među razvijenim europskim zemljama jedino Njemačka imala negativnu stopu (više umrlih nego rođenih) i to -0,2 promila, zbog jakog prirodnog smanjenja zabilježenog u Njemačkoj Demokratskoj Republici koje je iznosilo -1,8 na 1000 stanovnika. Nakon 1991. godine, Hrvatska stalno bilježi prirodno smanjenje stanovništva, koje je 2003. godine (kao godine usporedbe) iznosilo -2,9 na 1000 stanovnika. U toj su godini prirodno smanjenje stanovništva imale, među razvijenim europskim zemljama, još samo Njemačka (-1,8 promila) i Italija (- 0,7 promila), dok je Grčka zabilježila prirodnu stagnaciju (nulti prirast). Ostale su zemlje iz te grupe zabilježile prirodni prirast iako uglavnom niske brojčane razine. Što se tiče migracijske bilance, Hrvatska je preko sto godina, pa tako i u razdoblju nakon 1990. godine, imala negativan migracijski saldo (više iseljenih nego doseljenih), dok razvijene europske zemlje nakon 1990. godine, povezano osobito uz pojačano doseljavanje iz zemalja u tranziciji, imaju pozitivan predznak migracijskog salda. Tako npr. u 2003. godini izrazito povećanje pozitivnog migracijskog salda bilježe nove europske zemlje imigracije (ranije tradicionalno emigracijske): Španjolska, Italija, Irska, Portugal i Grčka⁹.

Dakle, bitan specifični čimbenik koji je u odnosu na razvijene europske zemlje oblikovao razvojna obilježja stanovništva Hrvatske, bila je a i sada je negativna migracijska bilanca, koja je sa svoje strane, a uz ostale iste uvjete i faktore, djelovala na nivo fertiliteta pa i mortaliteta kao i na nepovoljne strukturne promjene unutar dobne strukture stanovništva.¹⁰ Tako je u međupopisnom razdoblju 1991.-2001., negativan migracijski saldo djelovao na smanjenje ukupnog broja stanovnika Hrvatske s ponderom od oko 80 posto, a prirodno smanjenje stanovništva s ponderom od 20 posto. (Wertheimer-Baletić, 2003.). Nasuprot tome, imigracija je u 1990-im godinama u zemljama Europske Unije ostala dominantna i postala sve značajnija sastavnica evidentiranog porasta ukupnog broja stanovnika. U zemljama EU (15)

⁹ Najveću stopu neto migracije (na sto stanovnika) imala je u 2003. godini Španjolska (1,41 posto); za njom slijede Italija (1,06), Irska (0,78), Portugal (0,61). Grčka je od 1990. godine jako povećala stopu neto migracije, tako da je ona 1995. godine iznosila 0,73 posto, da bi do 2002. opala na 0,35 posto. (Prema: Council of Europe, 2005.).

¹⁰ Zanimljivo je da podaci Council of Europe (iz 2005. godine) pokazuju da je u Hrvatskoj stopa neto migracije u 2002. i 2003. dobila pozitivan predznak (u 2002. iznosila je 0,19, a u 2003. 0,26 posto), što može biti znak promjene trenda. Iste podatke daje Eurostat, European Commission, Statistical book, *Europe in figures*, Eurostat Yearbook 2006. -2007.

u petogodištu 1985.-1989., pozitivan migracijski saldo pridonio je porastu ukupnog broja njihovog stanovništva s 56,8 posto, a prirodni prirast stanovništva s 43,2 posto, da bi u 2000. godini utjecaj pozitivnog migracijskog salda znatno porastao, jer se njegov udio u ukupnom porastu stanovništva tih zemalja u 2000. godini povećao na 74,0 posto, a udio prirodnog prirasta se smanjio na svega 26,0 posto. (Guibert-Lantoine, Monnier, 1997.; Sardon, 2000.).

DEPOPULACIJA U HRVATSKOJ

U zadnjem međupopisnom desetljeću 20. stoljeća, između 1991. i 2001. godine, u Hrvatskoj su se dogodile demografske promjene koje su izraz kako dugotrajnih promjena u dinamičkim i strukturnim sastavnicama razvoja stanovništva, tako i rata u prvoj polovici 1990-ih godina i njegovih složenih i mnogobrojnih demografskih, gospodarskih, socijalnih i drugih posljedica. Glavne demografske promjene koje su došle do izražaja u ukupnom kretanju stanovništva Hrvatske i koje su u zadnjem međupopisnom desetljeću, 1991.-2001. godine, dovele do pojave ukupne depopulacije (smanjenja ukupnog broja stanovnika), odnose se na pojačanje post-tranzicijskih obilježja izraženih u niskoj brojčanoj razini sastavnica prirodnog kretanja stanovništva (osobito nataliteta), na kontinuitet nepovoljne migracijske bilance (agregatne i strukturne), te povezano uz njih, na sve nepovoljnije promjene u okviru dobne strukture stanovništva.

Tendencije prema sve manjem prirodnom prirastu i ukupnom porastu stanovništva izražene su u Hrvatskoj već u razdoblju nakon 1955., a naročito nakon 1980. godine. Tijekom 1990-ih godina dolazi, pored navedenoga, a povezano uz ratnu agresiju na Hrvatsku, do djelovanja specifičnih čimbenika na demografska kretanja (*ratni i ukupni demografski gubici, specifične ratom izazvane migracije izbjeglica i prognanika, gospodarska recesija i njome uvjetovana nezaposlenost, iseljavanje, itd.*). Te su se promjene odrazile, uz ostalo, na pojačanju strukturnih neusklađenosti, tj. disproporcije u okviru dobne strukture stanovništva između velikih funkcionalnih dobničkih grupa (mladi, radno sposobni, stari).

U 1990-im godinama postala su u nas, kao i u većini europskih zemalja, osobito izražena dva međusobno uvjetovana agregatna demografska procesa, koji jedan iz drugoga proizlazi i istovremeno jedan drugoga potiče. To su procesi *depopulacije i starenja stanovništva* i to u svojim parcijalnim pojavnim oblicima i u svom agregatnom izrazu. Parcijalni generacijski depopulacijski procesi u Hrvatskoj u tijeku su još od kraja 1950-ih godina, kada je prema demografskoj zakonitosti slijeda pojedinih stadija u razvoju stanovništva, prvo uslijedila generacijska depopulacija *ženskog*

stanovništva (reproduksijska depopulacija),¹¹ a od druge polovice 1960-ih godina u tijeku je generacijska depopulacija *ukupnog* (muškog i ženskog) stanovništva.¹²

Tablica br. 3

**STOPE BRUTO I NETO REPRODUKCIJE I TOTALNA STOPA FERTILITETA
(PERIODSKE) U HRVATSKOJ IZMEĐU 1950. I 2004. GODINE**

Pokazatelji reprodukcije	Godina							
	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2003.	2004.
Bruto stopa reprodukcije	1,49	1,07	0,88	0,93	0,82	0,67	0,65	0,65
Neto stopa reprodukcije	1,27	0,92	0,81	0,89	0,79	0,66	0,64	0,64
Totalna stopa fertiliteta	2,52	2,16	1,79	1,90	1,69	1,39	1,33	1,35

Izvor: Knjige Demografske statistike; Statistički ljetopis Republike, Hrvatske 2006., Državni zavod za statistiku, Zagreb

Brojčane karakteristike i smjer promjena u reprodukciji stanovništva u Hrvatskoj prikazane su u tablici br. 3. (Vidjeti tablicu br. 3). Tablica obuhvaća dvije grupe pokazatelja reprodukcije stanovništva: stope reprodukcije (bruto i neto) koje su pokazatelji reprodukcije ženskog stanovništva, i totalnu stopu fertiliteta koja je pokazatelj reprodukcije ukupnog (muškog i ženskog) stanovništva Hrvatske. Pokazatelji upućuju na nekoliko zaključaka koji su važni za ocjenu razine i tijeka (tempa) procesa reprodukcije našeg stanovništva između 1950. i 2000. odnosno 2004. godine. Pri tome imamo na umu da se u demografskoj teoriji pod pojmom *zamjenska razina* reprodukcije ("replacement level") za žensko stanovništvo smatra brojčana razina *neto stope* reprodukcije od 1,0 rođenih djevojčica po jednoj ženi u fertilnom razdoblju, dok pad te stope ispod 1,0, označava opadajuću reprodukciju

¹¹ Generacijska depopulacija *ženskog* stanovništva označava stanje kada se generacije ženskog stanovništva više ne obnavljaju na razini jednostavne reprodukcije, već ih je zahvatila opadajuća reprodukcija. To se izražava razinom *neto stope* reprodukcije koja je ispod brojčane vrijednosti od 1,0 (tj. jedna djevojčica u toku svog fertilnog razdoblja više ne rada sebi zamjenu), uzevši u obzir aktualni mortalitet žena u fertilnoj dobi.

¹² Generacijska depopulacija *ukupnog* stanovništva označava stanje kada se generacije ukupnog (muškog i ženskog) stanovništva više ne obnavljaju, što se kvantitativno izražava kada totalna stopa fertiliteta padne ispod brojčane razine od 2,1 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi života.

ženske populacije. U slučaju reprodukcije ukupnog, muškog i ženskog stanovništva, razina zamjene generacija (jednostavne reprodukcije) osigurana je ako totalna stopa fertiliteta iznosi 2,1 djece, a kada ona padne ispod te brojčane vrijednosti, znači da je nastupila opadajuća reprodukcija ukupnog stanovništva.

Iskazane promjene bruto i neto stopa reprodukcije kao i totalne stope fertiliteta u navedenom razdoblju pokazuju da su parcijalni procesi generacijske depopulacije u Hrvatskoj započeli, u europskim prilikama, relativno rano. Tako je proces generacijske depopulacije ženskoga stanovništva (proces reproduksijske depopulacije) otpočeo godine 1958., kada je neto stopa reprodukcije prvi puta nakon Drugog svjetskog rata pala ispod "kritične razine" od 1,0 (iznosila je 0,97). Između 1959. i 1964. godine ona je opadala (1964. iznosila je 0,93), a u 1965. i 1966., ponovno je porasla do razine "zamjene" (u obje je godine iznosila 1,01). Nakon 1966. godine započinje dugotrajni kontinuirani trend smanjenja te stope, odnosno proces generacijske depopulacije ženskog stanovništva Hrvatske. Godine 1990. ta je stopa iznosila 0,79, a 2004. godine 0,64. Do identičnog zaključka za *ukupno* stanovništvo dovodi razmatranje kretanja totalne stope fertiliteta kao pokazatelja reprodukcije ukupnog stanovništva.¹³ U Hrvatskoj je ta stopa već 1968. godine smanjena ispod razine 2,1, između 1970. i 1980. je nešto malo porasla, da bi nakon 1980. godine, sve do današnjih dana, kontinuirano opadala¹⁴. (Wertheimer-Baletić, 1992.). Nakon 1990., Hrvatska se prema brojčanoj razini te stope svrstala među europske zemlje s vrlo niskom razinom fertiliteta (ispod 1,5). Proizlazi da su u Hrvatskoj depopulacijski procesi, parcijalni i ukupni, osobito ubrzani 1990-ih godina, povezano s ratnom agresijom na Hrvatsku, te da se snagom demografske inercije nastavljaju i u prvom desetljeću 21. stoljeća. To se pojačanje i ubrzanje nakon 1991. godine napose ogleda u pojavi prirodne depopulacije, koja je uz odavno prisutnu pojavu emigracijom uvjetovane depopulacije u pojedinim našim krajevima ("emigracijska depopulacija"), rezultirala procesom ukupne (opće) depopulacije na razini cijele Hrvatske.

Procesi generacijske depopulacije ženskog i ukupnog stanovništva izraženi su, kako smo vidjeli, i u razvijenim zemljama Europe, a nakon 1990. godine pojavljuju se izrazitom jačinom u grupi zemalja u tranziciji, koje su međutim, gotovo do kraja 1980-ih godina imale povoljniju razinu i obujam reprodukcije stanovništva,

¹³ Totalna stopa fertiliteta smatra se u demografskoj analitici najboljim pokazateljem generacijske reprodukcije ukupnog stanovništva, iako i ona ima isti metodološki nedostatak kao i bruto stopa reprodukcije, jer se u njenom izračunavanju apstrahira od mortaliteta žena u fertilnoj dobi.

¹⁴ U 2004. i 2005. godini evidentiran je porast totalne stope fertiliteta, koja je u 2004. iznosila 1,35, a u 2005. godini 1,42 djece na jednu ženu u dobi 15-49 godina. (Statistički ljetopis Hrvatske, 2006.).

napose nataliteta/fertiliteta, jer su provodile pronatalitetnu populacijsku politiku, koja je svojim mjerama usporavala trend smanjivanja nataliteta/fertiliteta, a time i prirodnog prirasta stanovništva. Hrvatska – kako je poznato – takve politike nije imala, pa su se demografske promjene, stalno praćene većim ili manjim opsegom iseljavanja, a unatoč znatnom doseljavanju prvenstveno iz Bosne i Hercegovine, ubrzano odvijale u smjeru depopulacije – ne samo parcijalne već i ukupne. Kumulativni izraz djelovanja navedenih pojava, procesa i čimbenika doveo je do toga da je u međupopisnom razdoblju 1991.-2001. godine, po prvi puta nakon Drugog svjetskog rata, u cijeloj Hrvatskoj došlo do pojave prirodne depopulacije ili prirodnog smanjenja stanovništva (većeg broja umrlih nego rođenih), a zatim i do pojave ukupne depopulacije (smanjenja ukupnog broja stanovnika). Oba procesa traju u nas već preko jednog i pol desetljeća.

Očekivalo se da će rezultati popisa 2001. godine, na temelju izraženih trendova u drugoj polovici 20. stoljeća, a povezano s općim demografskim zakonitostima kao što su zakonitost interakcije dinamičkih sastavnica prirodnog kretanja stanovništva i demografskih struktura, te zakonitost demografske inercije (koja se odnosi na postupne dugoročne promjene u dobnoj strukturi stanovništva), – pokazati daljnje ubrzanje procesa depopulacije i njegovo prostorno širenje. To se odnosi kako na prirodnu i ukupnu depopulaciju, tako i na njihove prethodnice, tj. na parcijalne procese generacijske depopulacije (ženskog i ukupnog stanovništva). Rezultati popisa 2001. godine u cijelosti su, generalno uzevši, potvrdili navedena očekivanja.

U tom kontekstu važno je imati na umu dugotrajnost depopulacijskih procesa u nekim krajevima u Hrvatskoj. Naime, procesi prirodne depopulacije, a u nekim krajevima i ukupne depopulacije, u tijeku su već više desetljeća (Ličko-senjska županija, Koprivničko-križevačka, Bjelovarsko-bilogorska, Sisačko-moslavačka, Karlovačka, Gorski kotar, dalmatinski otoci itd.). A činjenica je da su se depopulacijski procesi tijekom 1970-ih i 1980-ih godina prostorno proširili, da obuhvaćaju sve veći broj županija, općina i naselja, pa su u 1990-im godinama, povezano uz rat, pojačani i ubrzani. Ti procesi traju i dalje, a može se očekivati, uz ostale nepromijenjene uvjete i trendove, njihov nastavak i u budućnosti. Tim više što su izravne i neizravne posljedice ratne agresije na Hrvatsku u 1990-ima (kao što su povećani ratni mortalitet, “depresirani” natalitet i nupcijalitet, prognaničke i izbjegličke migracije, gospodarska recesija i porast nezaposlenosti, emigracija mladih i obrazovanih, itd.) značajno pogoršale demografske i ekonomske prilike u zemlji.

Pojačanje i prostorno proširenje depopulacijskih procesa u Hrvatskoj u međupopisnom razdoblju 1991.-2001., napose procesa prirodne depopulacije, pokazuje svu dubinu nastale demografske krize, sumarno i pojednostavljeno izražene u ukupnoj

depopluciji. Nju prati proces starenja stanovništva, započet nakon 1961. godine, otkada se ne samo povećava broj i udjel starog stanovništva (65 i više godina), već se po prvi puta nakon rata počeo smanjivati i broj mladih (0-14 godina). Pri tome valja napomenuti da proces starenja nema samo agregatni, nego i vrlo značajni strukturni aspekt. Odnosno, proces starenja zahvatio je ne samo ukupno stanovništvo, što znači da se u njemu povećava broj i udjel starih ljudi, uz istovremeno smanjenje broja i udjela mladih (tzv. ukupno starenje), već istovremeno stare i pojedini relevantni funkcionalni dobni kontingenti (radno sposobno stanovništvo, radna snaga, obrazovano stanovništvo, žensko stanovništvo u fertilnoj dobi, staračko stanovništvo, itd.). Taj strukturni aspekt procesa starenja ima mnoge demografske, zdravstvene, ekonomske, socijalne i druge posljedice. Posebno je zanimljivo upozoriti na parcijalni proces koji čini *starenje* staračkog stanovništva (65 i više godina). U njemu se povećava udjel "najstarijih starih", tj. osoba u dobi 80 i više godina, koje zahtijevaju (uz ostalo) posebnu zdravstvenu zaštitu, bolesničku njegu, pažnju i uopće veliku socijalnu skrb. Radna snaga (ekonomski aktivno stanovništvo) također stari, ali ne samo na selu i u poljoprivredi, jer tamo već niz godina pretežno živi i radi staro stanovništvo i dominiraju samačka ili dvočlana staračka kućanstva, već radna snaga stari i u gradu kao i u nepoljoprivrednim i gradskim djelatnostima. Ukupno starenje stanovništva je u nas ubrzano i emigracijom u kojoj sudjeluje mlađe stanovništvo, pa relativni broj starih – uz ostale nepromijenjene čimbenike - raste.

Što se tiče strukturnog aspekta starenja ukupnog stanovništva Hrvatske, gledano s ekonomskog aspekta, važno je primijetiti da je priljev mladih generacija u radnu životnu dob brojčano sve manji, a odljev iz radne dobi, snagom procesa starenja je sve veći. Reprodukcijsko stanovništvo u radno sposobnoj dobi je opadajuća, veći je odljev od priljeva, pa je stoga koeficijent zamjene (kao mjera demografskog pritiska na zapošljavanje)¹⁵ pao ispod kritične razine za jednostavnu reprodukciju, tj. ispod 100,0, a stopa potpore (podrške) starom stanovništvu je u znatnom opadanju i približava se razini od 1,0.¹⁶ Reprodukcijsko stanovništvo u radno sposobnoj dobi i radne snage, kao i reprodukcijsko ženskog stanovništva u fertilnoj dobi, dobila je negativni predznak. Depopuliraju prema tome, mnogi relevantni funkcionalni dobni kontingenti - fertilno (reprodukcijsko) stanovništvo, radni kontingent stanovništva, radna snaga, poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo, seosko i gradsko stanovništvo, obrazovano stanovništvo, itd. Prema tome, procesi depoplucije i starenja odvijaju se usporedno, idu "rukou pod ruku". Stoga svi navedeni

¹⁵ Koeficijent zamjene izračunava se kao kvocijent priljeva mladih u radnu dob i odljeva iz te dobi. Izračunava se obično za petogodišnje dobne grupe, a pri detaljnijim analizama i za jednogodišnje.

¹⁶ Stopa potpore staračkom stanovništvu (aged support ratio) izračunava se kao kvocijent stanovništva u radnoj dobi (15-64 godine) i starog stanovništva (65 i više godina).

kontingenti koji depopuliraju, istovremeno i stare – u njima se povećava udjel sve starijih dobnih grupa, što indicira mnoge implikacije za ukupni demografski i društveno-ekonomski razvoj.

Demografsku budućnost, smjer budućih demografskih promjena i razvojne perspektive Hrvatske za sljedećih pola stoljeća određuju snagom demografskih zakonitosti tendencije i trendovi iz prošlosti, sadašnje sastavnice prirodnog kretanja stanovništva, te osobito sastavnice migracijske bilance, koje su sve, u datim uvjetima umnogome odraz privrednog razvoja, primarno kretanja stope rasta privrede i stope nezaposlenosti, kao i socijalnih i političkih prilika u našem društvu. Intenzivniji gospodarski razvoj i u tom kontekstu porast zaposlenosti i stvaranje povoljnijih uvjeta mladima za stvaranje obitelji, uz adekvatne mjere politike prema stanovništvu pronatalitetanog usmjerenja, mogli bi usporiti a dugoročno izazvati i obrat u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva, migracije te promjene demografskih struktura. Neminovna pretpostavka za to je i spoznaja ukupnih društveno-gospodarskih, zdravstvenih, socijalnih i drugih posljedica sadašnjeg demografskog stanja, procesa i trendova. Sustav mjera i akcija politike prema stanovništvu kao sastavnice ukupne razvojne politike, trebao bi postići ograničavajuće djelovanje na sadašnje, spontane, snagom demografskih zakonitosti i ranijim demografskim promjenama uvjetovane "kvazi posttranzicijske" tokove u Hrvatskoj.

Bitna opća pretpostavka za usporavanje, zaustavljanje a konačno i obrat u sadašnjim nepovoljnim demografskim kretanjima u Hrvatskoj, osobito kada je u pitanju migracijska sastavnica ukupne demografske bilance, u smislu destimulacije daljnjeg iseljavanja mladih ljudi, jest povećanje stope ekonomskog rasta i s time u vezi porast zaposlenosti u zemlji. U području prirodnog kretanja, pored stvaranja odgovarajućih materijalnih uvjeta za osnivanje obitelji, važne su promjene u sustavu vrijednosti i stilu života značajne za motivaciju mladih ljudi za imanje djece. (van de Kaa, 1987.; Lesthaeghe, 1995.).¹⁷ U tom bi području ostvarenje pojedinih mjera te politike, povezano i uz postojeći Nacionalni program populacijske politike iz 2006. godine, a u njemu osobito onih mjera koje se odnose na progresivne dječje doplatke i na osiguranje zaposlenoj ženi potrebne infrastrukture za usklađivanje njezine funkcije majčinstva i rada (zaposlenja), moglo - uz ostale predviđene promjene - imati važnu ulogu za promjenu smjera dosadašnjih demografskih trendova.

¹⁷ U novijim se istraživanjima koja obrađuju tu tematiku sve više raspravlja o tim tzv. neekonomskim, socio-psihološkim čimbenicima, odnosno o utjecaju sve kasnijeg odlaska mladih iz roditeljskog doma iz razloga što lagodnijeg života i izbjegavanja odgovornosti koje nosi osnivanje obitelji i potomstvo. (Lesthaeghe, Neidart, 2006.).

PRIRODNE I MIGRACIJSKE SASTAVNICE KRETANJA STANOVNIŠTVA HRVATSKE

Kada se podaci popisa stanovništva iz 2001. godine koriste u komparativno-analiitičke svrhe, valja imati na umu njegova posebna metodološka obilježja / značajke. Općeniti je cilj svake statističke akcije, a osobito prikupljanja statističkih podataka, pa tako i popisa stanovništva, da dobiveni podaci budu precizni i pouzdani (istiniti), odnosno da odražavaju činjenično stanje u području demografsko-statističkog istraživanja. Konceptija popisa stanovništva iz 2001. godine promijenjena je u odnosu na koncepciju popisa provedenih u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata (onih između 1953. i 1991.).¹⁸ Ti su naime popisi provedeni prema koncepciji stalnog (*de iure*) ukupnog stanovništva, u kojoj je stanovništvo popisano prema popisnom kriteriju stalnog prebivališta, bez obzira na to gdje se nalazilo (gdje je bilo prisutno) u tzv. kritičnom trenutku popisa. Pri tome treba posebnu pozornost obratiti na popise stanovništva 1971., 1981. i 1991., kada su naši stanovnici na "privremenom radu" u inozemstvu bili ubrojani u ukupan broj stanovništva Hrvatske.

Za razliku od toga, u popisu stanovništva iz 2001. godine primijenjena je nova koncepcija, koncepcija prisutnog (*de facto*) ukupnog stanovništva, ali nešto izmijenjena u odnosu na njezino izvorno značenje.¹⁹ U skladu s preporukama Ekonomske komisije UN-a i Statističkog ureda Europske zajednice iz 1998. godine (dalje "Preporuke..."), definicija ukupnog stanovništva u našem popisu iz 2001. godine²⁰ temelji se na načelu "uobičajeno boravište" (usual residence), koja međutim nije posve identična standardnoj definiciji tog pojma. Naime, bitna je značajka da u ukupno stanovništvo Hrvatske ne ubraja naše građane koji su u inozemstvu duže od godine dana, a istovremeno ubraja strane državljane koji u Hrvatskoj borave duže od godine dana. Pri tome je načelo "uobičajeno boravište" nešto izmijenjeno u odnosu na datu definiciju u navedenim "Preporukama...". Naime, u poglavlju "Metodološka objašnjenja" za popis 2001. godine (str.5)²¹ eksplicitno je navedeno da ukupan broj

¹⁸ Pri tome mislim na tzv. potpune popise, tj. one iz 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine, što znači da ne uzimam u obzir prvi poslijeratni tzv. kratki popis stanovništva iz 1948. godine.

¹⁹ Ako se u jednom popisu stanovništva prihvati definicija prisutnog (*de facto*) stanovništva, onda se, u pravilu smiju popisati kao prisutne samo one osobe, koje su stvarno prisutne u mjestu popisa u tzv. kritičnom trenutku.

²⁰ Detaljnije o tome: UN Economic Commission for Europe and Statistical Office of the European Communities, "Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in ECE Region", New York and Geneva 1998.

²¹ Vidjeti: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001, Državni zavod za statistiku Hrvatske, Zagreb

stanovnika Hrvatske obuhvaća i osobe (naše državljane) koje u inozemstvu borave duže od godine dana, pod uvjetom da održavaju "tjesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u Republici Hrvatskoj (češći ili rjeđi posjeti, uzdržavanje članova obitelji, stalna komunikacija itd.)". Proizlazi da podaci popisa stanovništva 2001. godine o ukupnom broju stanovnika i broju stanovnika u pojedinim strukturama nisu precizno usporedivi s odgovarajućim podacima iz ranijih popisa, dakle niti iz popisa 1991. godine, te da o tome pri komparativnoj analizi i interpretaciji podataka treba voditi računa.

Temeljni opći pokazatelj demografskih promjena u određenoj zemlji i u određenom razdoblju sačinjavaju podaci o ukupnom broju stanovnika u pojedinim popisima. Tablica koja slijedi prikazuje ukupan broj stanovnika u Hrvatskoj u pojedinim popisima stanovništva u drugoj polovici 20. stoljeća uključivši popis 2001. godine. (Vidjeti tablicu br. 4).

Tablica br. 4

**UKUPAN BROJ STANOVNIKA HRVATSKE U POPISIMA STANOVNIŠTVA
IZMEĐU 1948. I 2001. GODINE**

Godina popisa	Ukupan broj stanovnika		
	Ukupno	od toga	
		u zemlji	u inozemstvu
1948.	3.779.858	3.779.858	-
1953.	3.936.022	3.936.022	-
1961.	4.159.696	4.159.696	-
1971.	4.426.221	4.169.887	256.334
1981.	4.601.469	4.391.139	210.330
1991.	4.784.265	4.499.049	285.216
2001.*	4.492.049	4.200.214	291.835
-	-	-	-
2001. **	4.437.460	4.211.309***	226.151

U popisima 1948., 1953. i 1961. godine osobe na radu u inozemstvu nisu popisane

* Ukupan broj stanovnika u popisu 2001. izračunat je prema istoj definiciji („de iure“ stanovništvo) kao i u popisu 1991. godine

** Ukupan broj stanovnika prema modificiranoj definiciji ukupnog stanovništva („de facto“), u popisu 2001. godine, tj. prema definiciji „uobičajeno boravište“ (usual residence).

*** Na stanovništvo „u zemlji“ 2001. g. (4.200.214) dodate su izbjeglice (8.843) i privremeno prisutno stanovništvo (2.252), što zajedno daje 4.211.309 (ukupno „u zemlji“)

Podaci u navedenoj tablici pokazuju dvije skupine relevantnih indikatora – agregatnih i strukturnih. Agregatni dinamički podaci/pokazatelji slijede međupopisne promjene, koje pokazuju opću tendenciju usporavanja prosječnog godišnjeg porasta stanovništva. To se najjasnije očituje ako usporedimo prosječnu godišnju stopu porasta stanovništva prema susljednim međupopisnim razdobljima. Ona je između 1948. i 1953. godine, dakle u prvom međupopisnom razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, iznosila 0,8%, između 1981. i 1991. godine se smanjila na 0,4% (znači da se prepolovila), a u posljednjem međupopisnom razdoblju, 1991. i 2001., dobila je negativan predznak, tj. iznosila je - 0,61 posto (računato na osnovi primjene iste popisne definicije, tj. popisne definicije iz 1991. godine na podatke iz popisa 2001. godine).

Temeljem usporedbe podataka o ukupnom stanovništvu Hrvatske u dva posljednja popisa, u popisu 1991. i 2001. godine, može se konstatirati sljedeće. U popisu 1991. ukupan broj našeg stanovništva iznosio je 4,784.265, a u popisu 2001. godine 4,437.460. Činjenica je da podaci ta dva popisa nisu precizno usporedivi zbog već navedenih razlika u definiciji ukupnog broja stanovnika, ali oni jasno indiciraju ukupnu depopulaciju odnosno nastalo smanjenje stanovništva i to za 346.805 ili za 7,2 posto. Ako želimo precizniji rezultat tada možemo u popisu iz 2001. primijeniti definiciju ukupnog stanovništva iz 1991. godine,²² pa tada u 2001. godini Hrvatska ima 4,492.049 stanovnika, što kazuje da se ukupan broj stanovnika u tom međupopisnom razdoblju smanjio za ukupno 292.216 stanovnika ili za 6,1 posto. Taj je podatak statistički reprezentativan, analitički precizan i demografski relevantan.

Vrijedno je nadalje izračunati nastalu promjenu u ukupnom stanovništvu Hrvatske na osnovu popisne kategorije stanovništvo “u zemlji”, koja prema istoj definiciji postoji i u popisu 1991. i u popisu 2001. godine, pa je kao takva precizno usporediva. Pokazuje se tada da se ukupan broj stanovnika Hrvatske “u zemlji” smanjio jače, odnosno s 4,499.049 na 4,200.214 ili za ukupno 298.835 (ili za 6,6 posto). Znači dakle, da su rezultati popisa 2001. godine potvrdili očekivanja odnosno procjene da će u 1990-im godinama u nas nastupiti proces ukupne depopulacije. Stoga treba podvući da je Hrvatska, u međupopisnom razdoblju 1991.-2001. godine, prvi puta nakon Drugog svjetskog rata, zabilježila smanjenje ukupnog broja stanovnika, odnosno doživjela ukupnu depopulaciju.

Dugotrajni su i brojni opći i za Hrvatsku specifični uzroci nastalog smanjenja ukupnog broja stanovnika u navedenom desetljeću. Među bitnim dugoročnim uzrocima, općim i specifičnim, svakako je smanjivanje nataliteta i fertiliteta (općeg

²² Tada imamo situaciju iste definicije u oba popisa, tj. definicije iz 1991. godine, tj. definiciju stalnog (de iure) stanovništva, pa time uklanjamo metodološke razlike u definiciji ukupnog stanovništva između ta dva popisa.

i specifičnog po dobi) koje je izraženo u razdoblju od preko četiri prošla desetljeća, nakon razdoblja natalitetne "kompenzacije" poslije Drugog svjetskog rata (nakon 1955. godine), zatim dugotrajna, više nego stoljetna emigracija koja je erodirala dobnu strukturu našeg stanovništva u najvitalnijem reproduktivnom i radnom dijelu (od 20 do 35 godina),²³ također ljudski gubici u Prvom i Drugom svjetskom ratu koji su stvorili tzv. krnje generacije u dobnoj strukturi našeg stanovništva. Osim toga, valja imati na umu da Hrvatska nije bila samostalna država, pa nije niti mogla imati odgovarajuću politiku prema stanovništvu, koja bi usporila ili zaustavila nepovoljne demografske tendencije napose u području nataliteta. Nadalje, u 1990-im godinama su smanjenju ukupnog broja stanovnika izravno pridonijele ljudske žrtve u Domovinskom ratu, kao i nova ratom i poratnim ekonomskim prilikama uvjetovana emigracija. Prema tome, upravo su u tim ratnim prilikama 1990-ih godina, ukupnu depopulaciju zajednički uvjetovale prirodna depopulacija i negativna migracijska bilanca. Njihove su sastavnice, upravo zbog rata u 1990-im godinama, nesumnjivo djelovale u smjeru pojačanja ukupne depopulacije: natalitet je jače opadao, mortalitet porastao, emigracija se povećala i nadvisila ratom uvjetovanu i pojačanu imigraciju prvenstveno iz Bosne i Hercegovine. Pokazalo se u prvom desetljeću 21. stoljeća da proces ukupne depopulacije u Hrvatskoj nije privremena, ratom uvjetovana pojava, budući da on traje već preko jednog i pol desetljeća, što je obilježje prave depopulacije, a osim toga, ne pokazuje znakove obrata.

Strukturni pokazatelji odnose se na analitičku raščlambu smanjenja ukupnog stanovništva Hrvatske u razdoblju 1991.-2001. Pokazuje se s demografsko-statističkog aspekta, da su to smanjenje uvjetovale obje sastavnice ukupne depopulacije – prirodno smanjenje stanovništva (negativni "prirodni prirast") i negativan migracijski saldo. Prirodno kretanje našeg stanovništva u svim je godinama između 1991. i 2001., za kategoriju stanovništvo "u zemlji", obilježeno prirodnim smanjenjem (prirodnom depopulacijom), koje je iznosilo – 60.623.²⁴ Iz podataka demografske statistike proizlazi da se prirodno smanjenje stanovništva "u zemlji", nakon 1991., a osobito 1998. godine, stalno povećava, što znači da jača utjecaj negativne prirodne komponente na smanjenje ukupnog broja stanovnika. U 1998. godini prirodno je smanjenje iznosilo -5.243, u 1999. godini -6.774, u 2000. godini -6.500, u 2001. -8.559, a u 2002. godini -10.475. U 2003. godini iznos prirodnog smanjenja stanovništva porastao je na -12.907 (više umrlih nego živorođenih). Naime, u 2003. smanjenje broja živorođenih u odnosu na 2002. godinu iznosilo je 1,1 posto, što znači da je rođeno 426 djece manje nego u 2002. godini. Ali budući da se u 2003. ukupni mortalitet

²³ Procijenjeno je da je u razdoblju 1900. do 2001. godine iz Hrvatske iselilo ukupno 2,678.814 stanovnika. (Gelo, Akrap, Čipin, 2006.: 80).

²⁴ Od 1998. godine u našoj se demografskoj statistici bilježe samo djeca rođena u Hrvatskoj ("u zemlji"), znači ne evidentiraju se kao do tada i djeca rođena "u inozemstvu".

povećao, tj. umrlo je 52.575 stanovnika odnosno za 4,0 posto više nego prethodne godine, - prirodno se smanjenje (prirodna depoulacija) povećalo na - 12.907 (bilo je za 2.432 veće nego u 2002. godini). Imajući na umu ranije podatke o prirodnoj promjeni našeg stanovništva, slijedi da je u 2003. godini u Hrvatskoj zabilježeno najveće prirodno smanjenje stanovništva u novijoj demografskoj povijesti.

Nakon 2003. godine, u 2004. i 2005., dolazi do određenog pada iznosa prirodnog smanjenja stanovništva, uslijed povećanja nataliteta, tako da je ono u 2004. iznosilo - 9.449, a u 2005. godini -9,298. Iskazano prirodno smanjenje stanovništva je međutim, gledajući u kontekst promjena dobne strukture i posttranzicijskih odrednica kretanja nataliteta, privremena pojava. Uslijedilo je prvenstveno zbog demografskog efekta pomaka generacija, koji je sastavnica zakonitosti demografske inercije (demografskog momentuma). Radi se o povećanom priljevu u reproduktivnu/ fertilnu dob brojnije generacije koju čini unučad poslije rata rođene brojne generacije u natalitetno kompenzacijskom razdoblju ("baby boom" generacije), što je djelovalo na povećanje nataliteta u 2004. i 2005. godini. Istovremeno s povećanjem nataliteta nešto je smanjen ukupni mortalitet, što je također imalo određenog utjecaja na manji iznos prirodnog smanjenja stanovništva u te dvije godine.²⁵ Vjerojatno su tome ponešto pridonijele i određene mjere politike prema stanovništvu (primjerice, veće roditeljske naknade) koje su mogle utjecati na stvaranje povoljnije klime za povećanje rađanja.

Postavlja se pitanje, što se dalje očekuje u tom pogledu? Činjenica je da prirodno smanjenje stanovništva i dalje bitno obilježava demografsku sliku Hrvatske, bez obzira na to što mu je iznos privremeno nešto smanjen. Na osnovu zakonitosti demografske inercije očekuje se (uz ostale iste uvjete) daljnji pad nataliteta i povećanje mortaliteta. To je povezano s činjenicom da krajem prvog desetljeća 21. stoljeća pa sve do 2020-2030. godine, u fertilnu dob, između 20. i 30. godine (koju obilježava najveća fiziološka plodnost), ulaze sve *malobrojnije* generacije rođene u uvjetima niskog i opadajućeg nataliteta tijekom 1980-ih, a osobito tijekom ratnih 1990-ih godina. To se jasno može iščitati iz dugoročnih projekcija za razdoblje 2000.-2050., koje sadrže postupne promjene koje u tom razdoblju nastaju u dobnoj strukturi našeg stanovništva. *Smanjivanje nataliteta tijekom prva dva desetljeća ovoga stoljeća, uz istovremeno povećavanje općeg mortaliteta povezano uz pojačano starenje stanovništva, djelovat će do sredine stoljeća, uz ostale nepromijenjene čimbenike, na povećavanje prirodnog smanjenja stanovništva* (negativne stavke

²⁵ U 2003. godini ukupan broj živorođenih iznosio je 39.668, u 2004. godini 40.307, a u 2005. 42.492. Pri tome je između 2003. i 2004. mortalitet smanjen s 52.575 na 49.756, a u 2005. opet se povećao na 51.790. (Prema: *Priopćenja* Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske).

ukupne demografske bilance Hrvatske). Takve su perspektive određene prije svega dosadašnjim trendovima u natalitetu, promjenama u dobnoj strukturi stanovništva, demografskim i društvenim odrednicama reprodukcije stanovništva, promjenama u ukupnom broju i dobnoj strukturi žena u fertilnoj dobi, promjenama u specifičnim stopama fertiliteta po dobi pod utjecajem kasnijeg ulaska u brak i kasnije dobi rođenja prvog djeteta.

Imajući na umu da je smanjenje ukupnog broja stanovnika "u zemlji" u razdoblju 1991.-2001., nastalo pod utjecajem obje njegove sastavnice – prirodnog smanjenja i negativnog migracijskog salda, kao i jednakžbu sastavnica smanjenja ukupnog broja stanovništva u tom desetljeću, – moguće je kvantificirati utjecaj tih sastavnica na iskazano smanjenje ukupnog stanovništva. Podsjetimo: smanjenje ukupnog broja stanovnika "u zemlji" iznosilo je u tom razdoblju -298.835. Istovremeno je prirodno smanjenje stanovništva iznosilo -60.623.²⁶ Primjenom tzv. komparativne ili vitalno-statističke metode procjene migracijskog salda izračunat je za to razdoblje negativan migracijski saldo Hrvatske u iznosu od -238.212.²⁷ Iz podataka popisa stanovništva 2001. proizlazi da je u Hrvatskoj između 1991. i 2001. godine doselilo ukupno 232.966 osoba, što znači – imajući u vidu navedeni negativan migracijski saldo – da je istovremeno iselilo ukupno 471.178 stanovnika. Slijedi nadalje, što treba posebno naglasiti, da je udjel prirodnog smanjenja u ukupnom smanjenju broja stanovnika "u zemlji" iznosio u tom desetljeću 20,3 posto, a udjel negativnog migracijskog salda 79,7%. (Wertheimer-Baletić, 2003.).

U iseljavanju iz Hrvatske u 1990-im godinama, pored migracije zbog rata (prognaničke, izbjegličke) znatan je i udjel ekonomske emigracije zbog visoke stope nezaposlenosti u zemlji u uvjetima privredne recesije. Popis 2001. godine pokazao je da je pored iseljenog srpskog stanovništva (od kojeg se znatan broj dosada vratio), u inozemstvo iz Hrvatske otišlo oko 170 do 180 tisuća pretežno mladih ljudi zbog zaposlenja.

Doseljavanje dakle nije kompenziralo veliki emigracijski val uvjetovan tada prvenstveno političkim čimbenicima (rat), ali i privrednom recesijom, tako da je navedeni migracijski saldo za stanovništvo "u zemlji" brojčano značajan, dominantan i negativnog predznaka. U međupopisnom razdoblju 1991.-2001. godine evidentirano

²⁶ U evidentirano prirodnom smanjenju našeg stanovništva između 1991. i 2001. godine od -60.623, ubrojen je naknadno ustanovljen broj umrlih osoba u Hrvatskoj u doba rata i to njih 8.127, koje nisu bile pravovremeno uvrštene u matične knjige umrlih.

²⁷ Nešto manji negativan migracijski saldo dobivamo ako se na definiciju ukupnog stanovništva u popisu 2001. godine primijeni definicija "de iure" ukupnog stanovništva iz popisa 1991. godine. Tada smanjenje ukupnog broja stanovnika, kako smo vidjeli, iznosi -292.216, što daje negativni migracijski saldo od -231.593.

je znatno doseljavanje u Hrvatsku i to primarno kao posljedica rata odnosno uz rat povezane izbjegličke emigracije iz Bosne i Hercegovine. Ukupan broj doseljenih u tom razdoblju, prema podacima popisa iz 2001. godine, iznosio je 232.966. Od toga je glavnina iz Bosne i Hercegovine, njih 189.039 (81,1 posto);²⁸ iz Vojvodine je doseljeno 12.298 (5,3 posto), s Kosova 8.249 (3,5 posto), iz uže Srbije 4.495 (1,9 posto), iz Slovenije 4.303 (1,8 posto) te 10.984 (4,7 posto) iz "ostalih zemalja".

Zaključujemo prema tome da je između 1991. i 2001. godine negativni migracijski saldo bio dominantan čimbenik ukupne depopulacije u Hrvatskoj, dok je prirodno smanjenje stanovništva djelovalo u istom smjeru, ali sa znakovito manjim ponderom. U tom kontekstu ne smije se zanemariti činjenica da je od ranije postojeća negativna migracijska bilanca, pogoršana uslijed rata i poratne privredne recesije, djelovala ne samo na prirodnu promjenu (prirodno smanjenje) stanovništva, već je uz ostale čimbenike utjecala na sve strukture stanovništva (demografske, ekonomsko-socijalne, narodnosnu i druge).

PROSTORNI ASPEKT DEPOPULACIJE U HRVATSKOJ

Dosadašnji neravnomjeran prostorni razmještaj stanovništva Hrvatske i dalje se pogoršava, kako pokazuju podaci popisa stanovništva iz godine 2001. Takav je razmještaj u pravilu posljedica neravnomjernog privrednog razvoja, a ekonomski zaostaliya područja ujedno su i područja slabije demografske dinamike koju obilježava nizak, opadajući ili negativni prirodni "prirast", ali su istovremeno i emigracijski intenzivna područja. Takva su demografska obilježja pojedinih naših krajeva ne samo uzrokovana slabim privrednim razvojem, nego su postala i uzrokom njihovog gospodarskog zaostajanja. Naime, bez demografske revitalizacije tih krajeva nema osnove za daljnji privredni razvoj tih krajeva, što smanjuje ukupni razvojni potencijal Hrvatske.

Vezano uz to, valja se kratko osvrnuti na proces urbanizacije, koji je u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća bitno obilježio odlazak ljudi sa sela u veće i velike gradove, osobito u Zagreb. U tom se smislu i naglašava "karakterističan prostorno polarizirani razvoj Hrvatske". (Vresk, 1996.). U proteklom međupopisnom deset-

²⁸ Izbjeglička migracija iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku bila je znatno veća od iskazane. Između 1991. i 1997. godine, prema službenim podacima, u Hrvatsku je iz te bivše republike doselilo oko 240.000 osoba. Ali dio njih je iselio dalje, prema zemljama zapadne Europe i prekomorskim zemljama, a dio se zadržao i uzeo hrvatsko državljanstvo. (Ante Markotić, 1999.:751-754)

ljeću, 1991.-2001., povećano doseljavanje u Hrvatsku iz Bosne i Hercegovine, zbog rata u toj republici, bilo je usmjereno prvenstveno prema gradu Zagrebu i njegovoj okolici (Zagrebačkoj županiji), pa je tako pridonijelo pojačanju već postojećeg neravnomjernog prostornog razmještaja našeg stanovništva. Ilustrativan primjer prostorne polarizacije Hrvatske je sljedeći: u 2001. godini u Gradu Zagrebu i u Zagrebačkoj županiji, koji zajedno obuhvaćaju oko 6,6 posto državnog teritorija, živjela je gotovo četvrtina (24,5 posto) ukupnog stanovništva, dok je u Ličko-senjskoj županiji, koja je najrjeđe naseljena, živjelo na 9,5 posto državnog teritorija svega 1,3 posto od ukupnog broja stanovnika. Ako se kao pokazatelj intenziteta naseljenosti uzme gustoća stanovništva, u Hrvatskoj je (izuzme li se Zagreb koji ima karakteristično visoku urbanu gustoću) bilo 11 županija u kojima je gustoća naseljenosti bila ispod razine prosječne gustoće u Hrvatskoj, koja je 2001. godine iznosila 78,5 stanovnika na km². Od tih 11 županija, njih 9 je imalo gustoću od 50,0 stanovnika na km² i nižu od toga, s tim da iza Ličko-senjske županije (koja ima najnižu gustoću), slijede prema veličini gustoće sljedeće županije: Šibensko-kninska, Karlovačka, Sisačko-moslavačka, Zadarska, Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Istarska i Bjelovarsko-bilogorska. Pri tome je regionalni raspon varijacije toga pokazatelja bio vrlo velik: od 10,0 stanovnika na km² u Ličko-senjskoj županiji do 162,2 u Međimurskoj. To pored ostaloga indicira visok stupanj pozitivne korelacije između gustoće naseljenosti i stope porasta/smanjenja ukupnog stanovništva.

Instruktivan je s time u vezi regionalni aspekt ukupne depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1991.-2001. godine i to za stanovništvo "u zemlji". (Vidjeti tablicu br. 5).

Iz podataka tablice 5. slijedi da je između 1991. i 2001. godine u 18 od ukupno 21 županije došlo do smanjenja ukupnog broja stanovnika "u zemlji". Najjače su ukupnom depopulacijom zahvaćene Ličko-senjska županija (smanjenje broja stanovnika za -33,7 %), Šibensko-kninska (-23,8%), Karlovačka (-20,5%) i Zadarska županija (-19,4%). Samo je u tri županije evidentiran porast stanovništva koji je uzrokovan doseljavanjem uglavnom iz Bosne i Hercegovine. Među njima znatan porast stanovništva bilježi samo Zagrebačka županija (10,1%), dok je u druge dvije županije taj porast relativno vrlo slab (u Brodsko-posavskoj županiji 0,7%, a u Gradu Zagrebu 0,3%).²⁹ Zanimljivo je konstatirati da se među tri navedene županije koje imaju porast ukupnog stanovništva, ne nalaze one županije koje imaju relativno

²⁹ Ako se ukupan broj stanovnika u 2001. godini izračuna primjenom definicije iz popisa 1991. godine (*de iure*) stanje je nešto povoljnije, jer uzima u obzir i naše građane u inozemstvu. Tada je od ukupno 21 županije, u njih 16 zabilježeno smanjenje stanovništva (najveće opet u Ličko-senjskoj županiji i to -34,4%), a 5 županija ima porast (Zagrebačka županija za 10,5%, Brodsko-posavska 2,6%, Istarska 1,4%, Međimurska 0,97% i Grad Zagreb 0,82%).

najveći prirodni prirast (Splitsko-dalmatinska, Dubrovačko-neretvanska i Zadarska). Upravo je obratno. U njima je u navedenom desetljeću došlo do znatnog iseljavanja mladih, pa je negativan migracijski saldo nadvisio prirodni prirast, što je rezultiralo navedenim smanjenjem ukupnog broja stanovnika "u zemlji".³⁰

Tablica br. 5

**UKUPNO "STANOVNIŠTVO U ZEMLJI" PO ŽUPANIJAMA HRVATSKE, U
POPISIMA 1991. I 2001. GODINE**

Županija	Broj stanovnika "u zemlji"		Promjena broja 1991.- 2001.	% promjene 1991.-2001.
	1991.	2001.		
Zagrebačka	266.393	293.270	26.877	10,1
Krapinsko-zagorska	143.406	137.562	-5.844	-4,1
Sisačko-moslavačka	239.448	176.286	-63.162	-26,4
Karlovačka	167.985	133.525	-34.460	-20,5
Varaždinska	181.143	177.340	-3.803	-2,1
Koprivničko-križevačka	123.736	120.276	-3.460	-9,4
Bjelovarsko-bilogorska	137.510	127.866	-9.644	-7,0
Primorsko-goranska	311.116	290.642	-20.474	-6,6
Ličko-senjska	76.452	50.651	-25.801	-33,7
Virovitičko-podravska	98.999	90.031	-8.968	-9,1
Požeško-slavonska	92.300	80.389	-11.911	-12,9
Brodsko-posavska	162.418	163.489	1.071	0,7
Zadarska	190.121	153.212	-36.909	-19,4
Osječko-baranjska	344.187	313.406	-30.781	-8,9
Šibensko-kninska	141.096	107.469	-33.627	-23,8
Vukovarsko-srijemska	214.658	186.185	-28.473	-13,3
Splitsko-dalmatinska	439.026	434.022	-5.004	-1,1
Istarska	199.861	196.451	-3.410	-1,7
Dubrovačko-neretvanska	119.524	116.741	-2.783	-2,3
Međimurska	110.256	109.505	-751	-0,7
Grad Zagreb	739.414	741.896	2.482	0,3
HRVATSKA	4.499.049	4.200.214	-298.835	-6,6

Izvor: Popis stanovništva 2001. godine

³⁰ Te tri županije ne nalaze se niti među pet navedenih županija (prema prethodnoj bilješki), koje su imale porast ukupnog broja stanovnika izračunat na temelju definicije ukupnog stanovništva iz popisa 1991. godine, primijenjene na ukupan broj stanovnika u popisu 2001. godine. Dakle, na iskazani porast njihovog stanovništva između 1991. i 2001. godine djelovalo je isključivo doseljavanje.

Tablica br. 6

PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA HRVATSKE PO ŽUPANIJAMA, 1998.
I 2003. GODINE

Županija	1998. godina				2003. godina			
	Živo- rođeni	Umrli	Prir.prir./ smanjenje	Vitalni indeks	Živo- rođeni	Umrli	Prir.prir./ smanjenje	Vitalni indeks
HRVATSKA- ukupno	47.068	52.311	-5.243	90,0	39.668	52.575	-12.907	75,5
Zagrebačka	3.133	3.410	-277	91,9	3.010	3.551	-541	84,8
Krapinsko- zagorska	1.519	2.104	-585	72,2	1.216	2.126	-910	57,2
Sisačko- moslavačka	1.946	2.358	-412	82,5	1.516	2.620	-1.104	57,9
Karlovačka	1.126	2.032	-906	55,4	1.078	2.143	-1.065	50,3
Varaždinska	1.984	2.486	-502	79,8	1.683	2.492	-809	67,5
Koprivničko- križevačka	1.352	1.803	-451	75,0	1.104	1.708	-604	64,6
Bjelovarsko- bilogorska	1.437	2.006	-569	71,6	1.129	1.958	-829	57,7
Primorsko- goranska	2.565	3.567	-1.002	71,9	2.350	3.585	-1.235	65,6
Ličko-senjska	539	858	-319	62,8	434	863	-429	50,3
Virovitičko- podravska	1.104	1.323	-219	83,4	843	1.273	-430	66,2
Požeško- slavonska	1.062	1.063	-1	99,9	822	1.006	-184	81,7
Brodsko- posavska	2.261	1.972	289	114,7	1.683	2.056	-373	81,9
Zadarska	1.788	1.607	181	111,3	1.509	1.701	-192	88,7
Osječko- baranjska	3.514	4.081	-567	86,1	2.794	4.030	-1.236	69,3
Šibensko- kninska	1.175	1.357	-182	86,6	936	1.481	-545	63,2
Vukovarsko- srijemska	2.323	2.166	157	107,2	1.901	2.249	-348	84,5
Splitsko- dalmatinska	5.440	4.550	890	119,6	4.593	4.570	23	100,5
Istarska	1.675	2.167	-492	77,3	1.551	2.228	-677	69,6
Dubrovačko- neretvanska	1.587	1.323	264	120,0	1.123	1.283	-160	87,5
Međimurska	1.314	1.351	-37	97,3	1.249	1.272	-23	98,2
Grad Zagreb	8.224	8.727	-503	94,2	7.134	8.380	-1.246	85,1

Izvor: Priopćenje 7.11, 12.08.2002., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb

Ali i među tim se županijama nakon 2001. godine nastavlja prirodna depopulacija, tako da je u 2003. godini prirodni prirast zabilježen samo u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Nakon 2003. godine vrlo nizak prirodni prirast bilježi još i Dubrovačko-neretvanska županija.³¹ Detaljniji prikaz promjena nastalih u prirodnom kretanju (porastu/padu) našeg stanovništva između 1998. i 2003. godine dala je prikazana tablica br. 6. (Vidjeti tablicu br. 6).

Podaci u gornjoj tablici uspoređuju stanje u 1998. i 2003. godini. Valja upozoriti da smo 1998. godinu uzeli kao bazu usporedbe iz razloga što naša demografska statistika od godine 1998., vitalne događaje (natalitet i mortalitet) evidentira samo za djecu rođenu u Hrvatskoj (dakle "u zemlji") kao i za umrle osobe u Hrvatskoj. Stoga su podaci između 1998. i sljedećih godina, dakle i 2003. godine, precizno metodološki usporedivi.³² Tablica pokazuje da je u 1998. godini prirodni prirast zabilježen u 5 županija: najviši vitalni indeks imala je Dubrovačko-neretvanska županija (120,0), zatim slijede županije - Splitsko-dalmatinska (119,6), Brodsko-posavska (114,7), Zadarska (111,3) te Vukovarsko-srijemska (107,2). Ostale su županije imale vitalni indeks ispod razine 100,0, što označava prirodnu depopulaciju. Najniži vitalni indeks zabilježen je u Ličko-senjskoj županiji (62,8), zatim slijede Bjelovarsko-bilogorska (71,6), Primorsko-goranska (71,9), Krapinsko-zagorska (72,2), Koprivničko-križevačka županija (75,0), itd. U 2003. godini jedino je Splitsko-dalmatinska županija imala vitalni indeks malo iznad razine 100,0 (tj. 100,5), a preostalih 20 županija zabilježilo je vitalni indeks ispod 100,0, što znači da ih je zahvatila jaka prirodna depopulacija. To jasno pokazuje usporedba vitalnog indeksa po županijama u 1998. i 2003. godini, jer je u svima njima u 2003. isti bio niži nego 1998. godine. Najjača prirodna depopulacija zahvatila je županije: Ličko senjsku (vitalni indeks 50,3), Karlovačku (50,3), Krapinsko-zagorsku (57,2), Bjelovarsko-bilogorsku (57,7) te Sisačko-moslavačku (57,9). Prema tome, pokazuje se da se proces prirodne depopulacije ne samo pojačava, već i da se prostorno širi, pa stoga ne začuđuje da je zahvatio cijelu Hrvatsku.

³¹ Preciznosti radi valja primijetiti da često žene iz Hercegovine dolaze roditi u splitsku i dubrovačku bolnicu, pa se tamo rođena djeca, iako imaju stalno boravište izvan Hrvatske, evidentiraju kao rođena u Hrvatskoj.

³² Do 1998. godine u živorođene u Hrvatskoj ubrajali su se kako oni rođeni u Hrvatskoj ("u zemlji") tako i oni rođeni "u inozemstvu". Nakon 1998., statistika se vodi samo za vitalne događaje "u zemlji". To treba imati u vidu kada se uspoređuje pad nataliteta između 1991. i 1997. s onim u 1998. i sljedećim godinama.

PROCES STARENJA STANOVNIŠTVA HRVATSKE I NJEGOVE SASTAVNICE

Starenje ukupnog stanovništva (tzv. *ukupno starenje*) je proces koji u Hrvatskoj traje već dulje vrijeme. Promjene u dobnoj strukturi u pravcu starenja stanovništva, koje su integralni dio procesa demografske tranzicije u njegovoj centralnoj i kasnoj podetapi, a posebice u posttranzicijskoj etapi - izravna su izvedenica dinamike sastavnica ukupnog kretanja stanovništva (prirodnog i mehaničkog). Valja podsjetiti da je već nakon popisa 1961. godine, tj. u međupopisnom razdoblju 1961.-1971., uz povećanje udjela starih u ukupnom stanovništvu, po prvi puta u nas zabilježeno smanjenje broja i udjela mladih (0-14 godina), što je relevantan indikator procesa starenja. Starenje se nastavilo i dalje, po pojedinim susljednim međupopisnim razdobljima. Podaci popisa 2001. godine pokazali su da su se dotadašnje promjene u dobnoj strukturi našeg stanovništva, bitno obilježene smanjivanjem broja i udjela mladih uz istovremeno povećanje broja i udjela starih, nastavile i pojačale.

U strukturi prema spolu, pokazalo se da je i dalje nešto veći udjel žena nego muškaraca u ukupnom stanovništvu (51,9 posto vs. 48,1 posto). Utjecaj ratne agresije na Hrvatsku u prvoj polovici 1990-ih godina izražen je preko značajno povećanog koeficijenta feminiteta (s 1.063 u 1991. godini na 1.078 žena na 1000 muškaraca u 2001.). Višak žena koncentrirao se i dalje se povećava u dobnoj grupi "50 i više godina". To je inače opća pojava u razvijenim zemljama u postindustrijskoj i posttranzicijskoj demografskoj etapi razvoja stanovništva. Tako je npr. u 2001. za stanovništvo u dobi "65 i više godina", koeficijent feminiteta u Hrvatskoj iznosio čak 1.616 žena na 1000 muškaraca te dobi.³³

U zadnjem desetljeću prošlog stoljeća, tj. u 1990-im godinama, rat je svojim nepovoljnim demografskim učincima ubrzao proces starenja našeg stanovništva, tako da Hrvatska u Europi danas spada među zemlje s vrlo starim stanovništvom. U 1950. godini bila je među zemljama Južne Europe s relativno niskim udjelom starog stanovništva, jer je u staračkoj dobi (65 i više godina) imala 7,9 posto stanovništva. Ali tijekom četiri iduća desetljeća sve do 1991. godine starenje stanovništva se znatno ubrzalo, tako da se 1991. godine s udjelom starih u ukupnom stanovništvu od 13,1 posto, Hrvatska našla među europskim zemljama "sa starim stanovništvom" (Nizozemska, Luksemburg, Finska, Čehoslovačka, Mađarska, Bugarska). (Council of Europe, 1992.). U međupopisnom razdoblju 1991.-2001. godine, starenje stanovništva je u nas osobito pojačano, pa je u 2001. u dobnoj grupi osoba starih "65 i više godina" bilo popisano 17,3 posto stanovništva "u zemlji". Uzmemo li kao kriterij razine

³³ Vidjeti podatke u Popisu stanovništva 2001. godine.

“starosti” veličinu udjela starih u ukupnom stanovništvu, Hrvatska je u 2001. godini spadala među europske zemlje s “vrlo starim stanovništvom” (Austrija, Švedska, Danska, Njemačka, Francuska, Švicarska), koje su međutim značajno bogatije i imaju znatno veći bruto domaći dohodak *per capita* u odnosu na Hrvatsku.³⁴

Prema postojećoj tipologiji starenja ukupnog stanovništva, a na temelju analitičkih pokazatelja dobne strukture, proizlazi da je stanovništvo Hrvatske ušlo u “duboku demografsku starost”. Ako uzmemo kao reprezentativni statistički pokazatelj “starosti” stanovništva njegovu prosječnu (medijalnu) starost, pokazuje se da ista stalno raste, što indicira daljnje starenje našeg stanovništva. Naime, u 1961. godini prosječna starost je iznosila 32,5 godina, u 1971. 34,1 godinu, u 1981. 35,4 godine, u 1991. 37,1 godinu, da bi u 2001. dosegla visokih 39,3 godine (kao npr. u nordijskim zemljama).³⁵ Iako podaci popisa 1991. i 2001. nisu precizno usporedivi, oni su tendencijski reprezentativni: prosječna starost je u tom desetljeću za naše ukupno stanovništvo porasla s 37,1 godine na 39,3 godine (za žensko stanovništvo s 35,7 na 41,0 godina, a za muško – s 35,4 na 37,5 godina).³⁶

Pokazatelji starenja dobne strukture, razmatrani regionalno, očekivano su disparatni. Kreću se u rasponu varijacije od 43,0 godina (Ličko-senjska županija, koja ima mjereno tim pokazateljem najstarije stanovništvo), do 37,8 godina u Brodsko-posavskoj županiji, koja ima najmlađe stanovništvo. U tim su županijama na razlike u prosječnoj starosti djelovali kako rezultanta prirodne promjene (prirodni prirast/smanjenje), tako i migracijski saldo (pozitivan ili negativan). Ličko-senjska županija ima dugotrajnu ukupnu depopulaciju, na koju djeluje prirodna depopulacija, a osobito je jaka dugotrajna emigracija odnosno negativna migracijska bilanca. I jedna i druga sastavnica ukupne depopulacije u toj županiji potencirane su ratom u 1990-ima i njegovim posljedicama. Istovremeno je Brodsko-posavska županija zabilježila prirodni prirast stanovništva i pozitivan migracijski saldo zahvaljujući doseljavanju iz Srednje Bosne i Bosanske posavine, što je izraženo osobito u desetljeću 1991.-2001. godine. Bitne promjene u strukturi našeg stanovništva “u zemlji” prema dobi, između 1991. i 2001. godine i to prema velikim funkcionalnim dobnim grupama pokazuje tablica br. 7. (Vidjeti tablicu br. 7).

³⁴ U 2005. godini kada je Hrvatska imala bruto nacionalni dohodak *per capita* (gross national income) 8.010 US dolara, Švicarska je imala taj dohodak 54.930, Švedska 41.060, Francuska 34.580, Austrija 36.980, Njemačka 34.580 US dolara *per capita*, itd. (Atlas of Global Development, The World Bank, Washington D.C., 2007.).

³⁵ Vidjeti podatke – Council of Europe, 2004., Strasbourg.

³⁶ Drugi pokazatelji starosti kao primjerice indeks starenja, koeficijent starosti, indeks biološkog tipa, Lewisov indeks, pokazuju također visoke brojčane vrijednosti, odnosno pokazuju tip “duboke demografske starosti”.

Tablica br. 7

STRUKTURA STANOVNIŠTVA "U ZEMLJI" PREMA DOBI U HRVATSKOJ, 1991. I 2001. GODINE

Dobne grupe	1991. godina		2001. godina	
	Broj stanovnika (u 000)	%	Broj stanovnika (u 000)	%
0-14	888.266	19,7	726.103	17,3
15-64	3.055.004	67,9	2.793.297	66,4
65+	555.779	12,4	685.019	16,3
Ukupno stanovništvo	4.499.049	100,0	4.204.418	100,0

Izvor: Podaci popisa 1991. i 2001. godine (za stanovništvo "u zemlji")

Koje su se bitne promjene u dobnoj strukturi našeg stanovništva "u zemlji" dogodile u navedenom međupopisnom desetljeću? U tom se razdoblju dalje znatno smanjio broj i udjel mladog stanovništva, smanjio se po prvi puta nakon Drugog svjetskog rata i broj i udjel radno-sposobnog stanovništva (radnog kontingenta), a signifikantno se povećao broj i udjel starog stanovništva. Valja imati na umu da se do toga desetljeća broj i udjel stanovnika u radno-sposobnoj dobi povećavao (iako relativno sporo), dok je broj i udjel mladih opadao, a broj i udjel starog stanovništva rastao. Između 1991. i 2001. broj mladih se smanjio s 888 tisuća na 726 tisuća (za 162 tisuće ili za 18,1 posto). Broj stanovništva u radnom kontingentu smanjio se s 3.055 na 2.793 tisuće (za 262 tisuće ili za 8,6 posto), uz njegovo istovremeno starenje. Smanjivanju broja stanovnika u radnom kontingentu nije uzrok samo dugotrajno opadanje nataliteta, već također i u 1990-im godinama, ratom i privrednom recesijom pojačana emigracija u mlađem dijelu radno-sposobne dobi života, između 20 i 40 godina, koja je djelovala na relativno povećanje broja i udjela starih, kao i ratom uvjetovani porast mortaliteta u toj dobi života. Broj starog stanovništva nastavio se povećavati i to se s 556 tisuća u 1991. godini na 685 tisuća u 2001. godini (ukupno za 129 tisuća ili za 23,2 posto).

Instruktivni su u tom pogledu podaci o promjeni udjela pojedinih funkcionalnih dobnih kontingenata u ukupnom stanovništvu, koji indiciraju ne samo nastavak dotadašnjih trendova starenja ukupnog stanovništva, nego i promjene u njihovoj dobnoj strukturi, intenzitetu i smjeru. Udjel mladih (0-14 godina) smanjio se s 19,7

posto na 17,3 posto, udjel stanovništva u radno-sposobnoj dobi (koji se do 1991. godine povećavao) smanjio se s 67,9 posto na 66,4 posto, a udjel starog stanovništva se povećao s 12,4 posto na 16,3 posto. Inverzija, dobne piramide je očigledna. (Chesnais, 2000.). Mladih i radno sposobnih ljudi sve je manje, a starog stanovništva sve više. Pri tome je relevantan podatak da se u 2001. godini udjel starih u ukupnom stanovništvu približio udjelu mladih (16,3 prema 17,3 posto)!

Uz *ukupno starenje* stanovništva u zemljama koje se nalaze u posttranzicijskoj etapi demografskog razvoja, istovremeno se odvija i starenje velikih funkcionalnih dobnih kontingenata (tzv. *parcijalno starenje*). U Hrvatskoj je to osobito izraženo u zadnjem međupopisnom desetljeću, 1991.-2001. godine, a kako ćemo kasnije vidjeti, bit će karakteristično, zbog zakonitosti demografskog momentuma, zasigurno do polovice 21. stoljeća (a ukoliko ne dođe do radikalnih promjena u sastavnicama demografske bilance Hrvatske, prirodnim i migracijskim, može se objektivno očekivati nastavak tog procesa do kraja stoljeća).

S ekonomskoga, socijalnog i zdravstvenog aspekta napose su relevantni procesi *parcijalnog starenja* i to stanovništva u radno sposobnoj dobi i stanovništva u staračkoj dobi života. Ukupan broj stanovnika u radno sposobnoj dobi (15-64 godine) se između 1991. i 2001., kako smo već naveli, smanjio za 262 tisuće ili za 8,6 posto. Tom je smanjenju pridonijelo ne samo smanjenje broja stanovnika u mlađem dijelu radne dobi (15-39 godina), već i u njegovom starijem dijelu (40-64 godine). Pri tome napominjeno da je tome znatno jače pridonijelo smanjenje broja osoba u mlađem dijelu radne dobi. Naime, broj osoba u mlađem dijelu radno-sposobne dobi smanjio se za 229 tisuća ili za 13,9 posto, dok se broj osoba u starijem dijelu te dobi smanjio za 33 tisuće odnosno za svega 2,3 posto. Evidentno je stoga da se stanovništvo u radno sposobnoj dobi smanjilo ne samo brojem i udjelom, već da je istovremeno prema svojoj dobnoj strukturi postalo starije. Budući da se njegov mlađi dio smanjio brže nego stariji, znači da je u nas u tijeku ubrzano starenje dobne strukture radnog kontingenta, ili jednostavnije – ubrzano starenje radnog kontingenta. Ubuduće će sve veći broj ljudi iz starije dobne grupe radnog kontingenta pristizati u dobnu skupinu staračkog stanovništva. Slijedi stoga da će starenje radno sposobnog stanovništva ubuduće dovesti do većeg priljeva stanovništva iz starijeg dijela radnog kontingenta (40-64 godine) u ukupno staračko stanovništvo, odnosno snagom demografske inercije u promjenama dobne strukture, pojačavat će proces ukupnog starenja stanovništva Hrvatske. (Vidjeti tablicu br. 8).

Tablica br. 8

STARENJE RADNOG KONTINGENTA I STARAČKOG STANOVNIŠTVA
"U ZEMLJI", 1991. I 2001. GODINE

Dobna grupa	1991.	2001.	Indeks 2001./1991	Razlika 2001-1991
0-14	888.266	726.103	81,7	-162.163
15-64	3.055.004	2.793.297	91,4	-261.707
<i>od toga</i>				
15-39	1.647.226	1.418.153	86,1	-229.073
40-64	1.407.778	1.375.144	97,7	-32.634
65 i više godina	555.779	685.018	123,3	129.239
<i>od toga</i>				
65-79	448.334	586.194	130,7	137.860
80+	107.445	98.824	92,0	-8.621
Ukupno stanovništvo	4.499.049	4.204.418	93,5	-294.631

Izvor: Ibidem, prethodna tablica

Sljedeći proces parcijalnog starenja dobne strukture odnosi se na kontingent staračkog stanovništva ("65 i više godina"). Podaci pokazuju da u Hrvatskoj staračko stanovništvo stari prvenstveno zbog sve duljeg trajanja života. Ukupno staro stanovništvo povećalo se između 1991. i 2001. godine, kako smo vidjeli, za 129 tisuća ili za 23,2 posto, i time bitno obilježilo proces starenja našeg ukupnog stanovništva. Pri tome je mlađi dio starog stanovništva (65-79 godina) porastao s 448 tisuća 1991. na 586 tisuća 2001. godine, tj. za 138 tisuća ili za 30,8 posto, dok se njegov udjel u ukupnom starom stanovništvu istovremeno povećao s 80,7 posto na 85,6 posto. Stariji se dio ukupnog starog stanovništva (dobna grupa "80 i više godina"), zbog priljeva u tu dob malobrojnije tzv. krnje generacije iz Prvog svjetskog rata, smanjio sa 107 tisuća na 99 tisuća, ili za 8 tisuća odnosno za 8,1 posto. Proizlazi prema tome da je izrazito povećanje ukupnog starog stanovništva u razdoblju 1991.-2001. godine koje iznosi 129 tisuća (23 posto), bilo pod dominantnim utjecajem povećanja stanovništva u mlađem dijelu staračke dobi, tj. u dobnoj grupi 65-79 godina. Potrebno je s time u vezi imati na umu da se promjene u dobnoj strukturi staračkog stanovništva Hrvatske još uvijek *strukturno* razlikuju od situacije u razvijenim europskim zemljama, gdje u većini njih u ukupnom starom stanovništvu znatno brže, gotovo ekspanzivno, raste upravo broj osoba u starijoj dobnoj grupi staračkog stanovništva, tj. u dobi "80 i više godina". (Council of Europe, 2005.). Stanovništvo Hrvatske "u zemlji" takav strukturni proces očekuje uskoro, već tijekom sljedećih godina (nakon 2010. godine), kada u tu dobnu skupinu pristignu brojnije generacije rođene u poslijeratnom natalitetno "kompenzacijskom" razdoblju.

PROJEKCIJE STANOVNIŠTVA HRVATSKE U RAZDOBLJU 2000.-2050. GODINE

Na temelju navedenog analitičkog razmatranja agregatnih i strukturnih promjena u dobnoj strukturi ukupnog stanovništva i njegovih velikih funkcionalnih dobnih grupa, postavlja se pitanje – kakve su perspektive promjene broja stanovništva Hrvatske i njegove dobne strukture u razdoblju sljedećih pedeset godina, tj. od 2000. do 2050. godine. U tom pogledu raspolažemo s projekcijama za *ukupno* stanovništvo Hrvatske (“u zemlji” i “u inozemstvu”) koje je izradio Populacijski Odjel UN-a. (Vidjeti tablicu br. 9).

Tablica br. 9

UKUPNO STANOVNIŠTVO I DOBNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA HRVATSKE U 2000. I 2050. GODINI (SREDNJA VARIJANTA PROJEKCIJE)

Dobna grupa	Broj stanovnika (u 000)		Promjena broja (u 000)	Indeks 2050/2000.	% promjene
	2000.	2050.			
0-14	764	533	-231	69,8	-30,2
15-64	3.048	2.176	-872	71,4	-28,6
65+	661	964	303	145,8	45,8
Ukupno	4.473	3.673	-800	82,1	-17,9
Struktura (u %)					
0-14	17,0	14,5	-2,5	85,3	-14,7
15-64	68,2	59,3	-8,9	87,0	-13,0
65+	14,8	26,2	11,4	177,0	77,0
Ukupno	100,0	100,0	-	-	-

Izvor: UN, Population Division, World Population Prospects, The 1998 Revision, Vol. II: Sex and Age, New York 2000.

Podaci projekcije Populacijskog odjela UN-a, srednja varijanta, prezentirane u tablici 9, odnose se na ukupno stanovništvo i dobnu strukturu stanovništva Hrvatske. Srednja je varijanta tih projekcija statistički reprezentativna za Hrvatsku, jer se odnosi na zemlje u kojima je, kao i u Hrvatskoj, totalna stopa fertiliteta u petogodištu 1990.-1995. bila ispod kritične brojčane razine 2,1, a temelji se na pretpostavci da će se ta stopa i tijekom sljedećih pola stoljeća (2000.-2050.) zadržati ispod te brojčane razine.

Zatim, uzima u obzir specifične mortalitetne stope prema dobi i, što je osobito važno, uključuje i migraciju, preciznije predvidivi migracijski saldo.³⁷

U toj se projekciji predviđa za Hrvatsku između 2000. i 2050. godine da će se ukupan broj stanovnika smanjiti s 4.473 na 3.673 (za 800 tisuća ili za 17,9 posto). Proces ukupne depopulacije, nakon što je u nas započeo početkom 1990-ih godina, nastavlja se dakle i u budućem polustoljetnom razdoblju i to relativno intenzivno. Napominjemo pri tome da se u tzv. *niskoj* varijanti tih projekcija predviđa da bi se ukupan broj stanovnika Hrvatske u tom razdoblju jače smanjio, odnosno da bi se smanjio s 4.467 tisuća na 3.134 tisuće (za 1.133 tisuće ili za čak 29,8 posto)³⁸.

Kada se radi o dobnoj strukturi stanovništva Hrvatske tijekom prve polovice 21. stoljeća, projekcije pokazuju da se nastavlja proces inverzije dobne strukture (zabilježen već u desetljeću 1991.-2001. godine). To znači da bi se nastavio, snagom demografske inercije, proces starenja ukupnog stanovništva, taj drugi temeljni opći demografski proces koji involvira tri parcijalna strukturna procesa i to: smanjivanje broja i udjela mladog stanovništva, zatim smanjivanja radno sposobnog stanovništva, uz istovremeno povećanje broja i udjela staračkog stanovništva.

Smanjivanje broja i udjela mladih prvi je indikativan *parcijalni* proces starenja ukupnog stanovništva. Njihov se broj između 2000. i 2050. godine, prema gornjoj projekciji, i dalje smanjuje i to za 231 tisuću ili za 30,2 posto, a njihov udjel u ukupnom stanovništvu opada s 17,0 posto na svega 14,5 posto.³⁹ Dakle, broj i udjel mladih, kao bitna dugoročna determinanta reprodukcije stanovništva i reprodukcije radne snage u Hrvatskoj i u budućih pedeset godina rapidno opada, što vezano uz navedene brojčane udjele mladih u ukupnoj populaciji za navedeno razdoblje znači da stanovništvo Hrvatske i nadalje obilježava dobni tip izumiranja stanovništva.

Drugi *parcijalni* proces u navedenim projekcijama Populacijskog odjela UN-a odnosi se na starenje stanovništva Hrvatske u radno sposobnoj dobi (radnom

³⁷ U srednjoj varijanti te projekcije je za svaku grupu zemalja (a unutar nje za svaku pojedinu zemlju) uzeto u obzir da na totalnu stopu fertiliteta djeluju ne samo specifične stope fertiliteta i mortaliteta po dobi (prema postojećim tablicama mortaliteta), već i predvidiva migracijska bilanca, odnosno saldo migracije za određenu zemlju, u gornjoj tablici za Hrvatsku. (Vidjeti: UN, Population Division, World Population Prospects: The 1998 Revision, Analytical Report, Vol.III., New York, 2000).

³⁸ Navedene projekcije Populacijskog odjela UN-a izrađene su i u tzv. *niskoj* varijanti na temelju pretpostavke da će zemlje s totalnom stopom fertiliteta koja je u petogodištu 1990.-1995. godine bila ispod razine obnavljanja (ispod 2,1), imati između 2000. i 2050. godine tu stopu za 0,4 djece nižu nego što to pretpostavlja srednja varijanta tih projekcija. (Ibidem, prethodna bilješka).

³⁹ Niska varijanta navedene projekcije pokazuje da bi udjel mladih u Hrvatskoj u 2050. godini iznosio samo 10,3 posto.

kontingentu). (Vidjeti tablicu br. 10). Njegov bi se broj između 2000. i 2050. godine smanjio za ukupno 872 tisuće ili za 28,6 posto, a udjel u ukupnom stanovništvu s 68,2 posto na 59,3 posto.

Tablica br. 10

**STARENJE RADNO SPOSOBNOG STANOVNIŠTVA IZMEĐU 2000. I 2050.
GODINE (SREDNJA VARIJANTA PROJEKCIJE)**

Dobna grupa	Broj stanovnika		Promjena broja (u 000)	Indeks 2050/2000	Promjena broja stanovnika (u 000)	Struktura (u%)	
	2000.	2050.				2000.	2050.
15-64	3.048	2.176	-872	71,4	-28,6	100,0	100,0
<i>od toga</i>							
15-44	1891	1.248	-643	66,0	-34,0	62,0	57,0
45-64	1.157	928	-229	80,2	-19,8	38,0	42,6
65+	662	964	302	145,7	45,7	100,0	100,0
<i>od toga</i>							
65-79	577	688	111	119,2	19,2	87,2	71,4
80+	85	276	191	324,7	224,7	12,8	28,6

Izvor: Ibidem, prethodna tablica

Smanjenje broja ukupnog stanovništva u radno sposobnoj dobi prati njegovo *starenje*, jer se smanjuje ne samo broj osoba u njegovom mlađem dijelu (15-44 godine) već i u njegovom starijem dijelu (45-64 godine). Broj prvih smanjio bi se s 1.891 tisuća na 1.248 tisuća (za 643 tisuće ili za 34,9 posto), a broj drugih bi se smanjio s 1.157 tisuća na 928 tisuća (za 229 tisuća ili za 19,8 posto). Pri tome se predviđa, temeljeno na navedenim pretpostavkama srednje varijante tih projekcija, da će se u sljedećih pedeset godina broj osoba u mlađem dijelu radne dobi smanjivati znatno brže u odnosu na smanjenje broja stanovnika u njegovom starijem dijelu (prvih za 34,0 posto, a drugih za 19,8 posto). Projekcije nadalje pokazuju da bi se u sljedećem polustoljeću, sukladno procesu starenja radnog kontingenta, udjel njegovog starijeg dijela u ukupnom radnom kontingentu povećao s 40,0 posto na 42,6 posto, uz istovremeno smanjenje udjela mlađeg dijela s 60,0 posto na 57,4 posto. Također, podaci projekcije upozoravaju da će se u sljedećem polustoljeću proces starenja našeg stanovništva u radno sposobnoj dobi ubrzati.⁴⁰

⁴⁰ U tzv. niskoj varijanti navedenih projekcija, proces starenja radnog kontingenta Hrvatske još je jače izražen, još je brži. Naime, predviđa se da će se udjel njegovog starijeg dijela, u skladu s pretpostavkom o nižoj totalnoj stopi fertiliteta (u odnosu na pretpostavljenu

Treći *parcijalni* proces ukupnog starenja stanovništva Hrvatske, sadržan u navedenim projekcijama, odnosi se na ubrzan porast broja i udjela starog stanovništva između 2000. i 2050. godine. Njihov bi se broj povećao s 661 tisuće u 2000. godini na 964 tisuće u 2050. godini. Znači da ukupno povećanje staračkog stanovništva u tom razdoblju iznosi 303 tisuće ili 45,8 posto, što ukazuje na ubrzanje tog procesa. Udjel staračkog u našem ukupnom stanovništvu istovremeno bi porastao s 14,8 posto na 26,2 posto, što znači da bi sredinom ovog stoljeća (prema srednjoj varijanti projekcija) preko četvrtine našeg ukupnog stanovništva bilo u dobi "65 i više godina".⁴¹

U kontekstu razmatranja budućih promjena dobne strukture stanovništva Hrvatske, u okviru srednje varijante projekcija Populacijskog odjela UN-a, valja se osvrnuti na promjene koje nastaju u dobnoj strukturi staračkog stanovništva. Tim više što bi u okviru ukupnog broja stanovnika, rastao samo broj stanovnika u dobi "65 i više godina". U okviru te dobne grupe stanovništvo bi između 2000. i 2050. godine poraslo za 302 tisuće ili za 45,7 posto, a taj bi porast bio bitno određen porastom "najstarijih starih" (80 i više godina), koje bi poraslo čak za 224,7 posto, dok bi mladi dio starog stanovništva (65-79 godina) porastao daleko sporije (za 19,2 posto). Istovremeno bi se u ukupnom staračkom kontingentu udjel njegovog mlađeg dijela smanjio s 87,2 posto na 71,4 posto, a starijeg dijela bi se povećao za gotovo dva i pol puta (s 12,8 posto u 2000. na 28,6 posto u 2050. godini). Takva predviđiva promjena u dobnoj strukturi staračkog stanovništva, u kojoj bi do 2050. godine dominirao porast "najstarijih starih", ima ogromne ekonomske, zdravstvene i socijalne implikacije za promjenu obujma i strukture javne i osobne potrošnje i štednje, posebno u pogledu izdataka države za mirovine, zdravstvenu zaštitu i socijalnu skrb tog najstarijeg, u pogledu njege i specifične zdravstvene infrastrukture, najzahtjevnijeg dijela starog stanovništva.

Da rezimiramo bitne kvantitativne relacije promjena u odnosima između navedenih velikih funkcionalnih dobni kontingenata koje proizlaze iz navedenih projekcija: broj mladih se između 2000. i 2050. godine smanjuje za ukupno 28,6 posto, broj stanovnika u radno sposobnoj dobi smanjuje se nešto brže i to za 30,2 posto, a broj starog stanovništva se istovremeno povećava za 45,8 posto. Projekcija također indicira da će u Hrvatskoj broj starog stanovništva u 2050. godini biti čak za 1,8 puta veći od broja mladih. To znači da će se odnos između uzdržavanog i aktivnog stanovništva do 2050. godine bitno pogoršati, što će se osobito odraziti

razinu te stope u srednjoj varijanti) intenzivnije povećati: s 38,0 posto u 2000. na 49,0 posto u 2050. godini.

⁴¹ Prema tzv. niskoj varijanti navedenih projekcija situacija je još drastičnija: udjel starih u 2050. godini iznosio bi čak 30,8 posto, što znači da bi gotovo trećina našeg stanovništva bila u staračkoj dobi (65 i više godina) i da bi njihov udjel u ukupnom stanovništvu bio gotovo tri puta veći nego udjel mladih (0-14 godina).

na naš mirovinski sustav, sustav zdravstvene zaštite i socijalne skrbi. Tome će znatno pridonijeti predvidivo smanjivanje broja radno sposobnog stanovništva i njegovo ubrzano starenje, kao i predvidive promjene u dobnoj strukturi staračkog stanovništva.

Analitičko razmatranje predvidivih promjena u dobnoj strukturi našeg stanovništva u ovom polustoljeću pokazuje da će se nastaviti proces starenja ukupnog stanovništva praćen starenjem njegovih glavnih funkcionalnih dobnih kontingenata. To jasno govori u prilog tvrdnji da proces ukupne depopulacije u nas nije privremen, kratkoročni fenomen, ne samo zato jer traje već preko jednog i pol desetljeća, već i stoga što je s demografskog gledišta dugoročno određen budućim predvidivim promjenama prije svega u ukupnoj dobnoj strukturi stanovništva. Instrukivan je u tom pogledu *strukturni* aspekt ukupne depopulacije Hrvatske. Naime, depopulacija kontingenta mladih, depopulacija radno sposobnog stanovništva i starenje ukupnog stanovništva, dugoročno su uvjetovani s aspekta dobno-strukturnih promjena koje su u tijeku, smanjivanjem broja i udjela mladih (već gotovo pet desetljeća), smanjivanjem broja i udjela radnog kontingenta uz starenje njegove dobne strukture (tijekom proteklih petnaest godina) i značajnim povećanjem broja i udjela starog stanovništva (osobito tijekom proteklih petnaest godina). U dobnoj strukturi posljednjega povećava se udjel "najstarijih starih" (80 i više godina) koji će u razdoblju do 2050. godine predstavljati bitno obilježje i bitnu dinamičku odrednicu porasta ukupnog broja starog stanovništva. Takve ukupne i strukturne demografske promjene, na sadašnjoj razini ukupnog društveno-ekonomskog razvoja Hrvatske, imaju brojne nepovoljne demografske, ekonomske, zdravstvene, socijalne i druge društveno i ekonomski relevantne implikacije.

Kvantitativni međuodnosi glavnih funkcionalnih dobnih kontingenata u dobnoj strukturi našeg stanovništva, predskazuju – uz ostale nepromijenjene faktore – daljnje, još nepovoljnije promjene u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva (osobito u natalitetu, ali i u strukturi specifičnih stopa mortaliteta) kao i u dobno-spolnoj strukturi, koje su zbog zakonitosti demografskog momentuma, gotovo ireverzibilan proces. Ta konstatacija stoji i ukoliko bi se u međuvremenu vodila aktivna populacijska politika u svojoj pronatalitetnoj varijanti (kako to predviđa od Sabora Hrvatske u 2006. godini izglasani dokument "Nacionalna populacijska politika"),⁴² iako bi ta politika ublažila jačinu budućih, u citiranim projekcijama predviđenih nepovoljnih demografskih promjena. Imajući na umu iskustvo zemalja koje su takvu politiku provodile, slijedi da bi ona bila najefikasnija ukoliko bi u svojoj implementaciji bila integralni dio politike ukupnog razvoja, a

⁴² Vidjeti: "Nacionalna populacijska politika", Vlada Republike Hrvatske, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb 2006.

prema tipu implicitna politika s jasno deklariranim eksplicitnim demografskim ciljem. Urgentnost provođenja pronatalitetne varijante populacijske politike, u našim demografskim prilikama i razvojnim uvjetima tim je veća, što svi analizirani demografski procesi, kako agregatni tako i strukturni, koji su sada nepovoljni, imaju – uz ostale nepromijenjene uvjete i čimbenike – dugotrajne nepovoljne implikacije za ukupni razvoj Hrvatske.

STARENJE STANOVNIŠTVA I PRONATALITETNA POPULACIJSKA POLITIKA

Proces starenja stanovništva u recentnoj demografsko-ekonomskoj i demografsko-sociološkoj literaturi uglavnom se razmatra kao samostalni problem i to prvenstveno s obzirom na *kratkoročne* mogućnosti i mjere ublažavanja njegovih mnogih posljedica za ekonomski i socijalni razvoj.⁴³ Pri tome se najčešće navode mjere koje u kratkom roku olakšavaju ekonomski "teret" starenja odnosno koje doprinose povećanju zaposlenosti a time i povećanju sredstava iz poreza i doprinosa zaposlenih koja su namijenjena alociranju u odgovarajuće fondove za staračko stanovništvo (mirovine, zdravstveno osiguranje, socijalna skrb). Suvremena politika prema starenju u niskonatalitetnim zemljama preporuča i razrađuje one mjere koje u *kratkom roku* mogu sanirati posljedice starenja za samo staračko stanovništvo. Tako se npr. kao mjera brzog učinka na poboljšanje životnog standarda starih ljudi, osobito u zemljama Europske Unije, naglašava "...podizanje dobne granice odlaska ljudi u mirovinu", što znači produženje radno-aktivnog života. Uz to se veže argument da ta mjera istovremeno pridonosi povećanju zaposlenosti, dakle i poboljšanju kvantitativnog odnosa između aktivnog i uzdržavanog stanovništva. Napominje se da bi podizanje te dobne granice moglo, pored ostaloga, donekle i nadoknaditi smanjivanje priljeva mladih u radno sposobnu dob, kao i smanjivanje udjela mlađeg dijela radnog kontingenta (15-44 godine) u ukupnom radno sposobnom stanovništvu nastalo uslijed dugotrajnog smanjivanja nataliteta i s time povezano – broja mladih u ukupnom stanovništvu.⁴⁴ Pored toga socijalna politika u razvijenim zemljama,

⁴³ Vidjeti: Nacionalna Izvješća osobito Velike Britanije, Irske i SAD na: United Nations, Second Assembly on Ageing, Madrid, 2000.

⁴⁴ Tako se u Izvješću Njemačke u ime EU na 40-tom zasjedanju UN, Komisije za stanovništvo i razvoj održanom ove godine u New Yorku navodi se da "porast stope zaposlenosti valja postići prvenstveno povećanjem zaposlenosti domaćeg stanovništva u dobi 55 i više godina". (UN, Commission on Population and Development, 40th Session, Statement by V. Zimmermann von Siefert, Permanent Mission of Germany to the United Nations, on behalf of European Union, April 2007.).

vezano uz politiku prema starenju, inzistira na onim mjerama koje općenito djeluju na poboljšanje života i zdravlja starih ljudi, naročito onih u kasnoj staračkoj dobi i s time u vezi organizacije prehrane, njene adekvatne strukture, njege bolesnih i nemoćnih, edukacije o održanju zdravlja, povećanju broja i kvalitete institucija za stare (starački domovi, dnevni boravci i sl.), povećanje broja bolesničkih postelja osobito u tzv. stacionarima, itd.

Međutim, problem starenja stanovništva ne može se razmatrati *izolirano* od njegovih dugoročnih demografskih odrednica, jer bi to značilo apstrahirati od stalne, procesu demografskog razvoja imanentne endogene interakcije između procesa depopulacije (ukupne i parcijalne) i procesa starenja stanovništva (ukupnog i parcijalnog). Posljedice sadašnjeg i budućeg procesa starenja u zemljama u post-tranzicijskoj etapi razvoja stanovništva za mnoga područja društvenog života, valja razmatrati i analizirati ne samo s kratkoročnog već i s *dugoročnog* aspekta, znači u povezanosti s politikom prema stanovništvu (populacijskom politikom), ali i s drugim politikama koje se odnose na pojedina područja ljudske aktivnosti i koje utječu ili mogu utjecati na brzinu i jačinu procesa starenja stanovništva u određenoj zemlji.

Proces starenja stanovništva, njegove posljedice i njihovo saniranje valja prije svega razmatrati u interakciji s procesom ukupne depopulacije i njezinim sastavnicama, prirodnim i migracijskim. Što se tiče posljednjih, napose politike doseljavanja, ona se gotovo redovito spominje u prijedlozima konkretnih politika za ublažavanje posljedica starenja stanovništva vezanog osobito uz smanjivanje broja radne snage u niskonatalitetnim zemljama. (UN, Population Division, 2000.). Pozitivan migracijski saldo razvijenih europskih zemalja nastao pod utjecajem doseljavanja iz slabije razvijenih područja, često se objašnjava kao svrsishodna i u kratkom roku vrlo učinkovita mjera s brzim učinkom na podmlađivanje radnog kontingenta i napose radne snage (ekonomski aktivnog stanovništva), a time onda i ukupnog stanovništva. Jer je činjenica da se imigracijskom varijantom migracijske politike potiče emigraciju iz zemalja porijekla migracije u zemlje odredišta migracije, u kojima postoji manjak radne snage. Time se povećava priljev mlađeg radno-sposobnog stanovništva kojim se razumljivo poboljšava u niskonatalitetnim zemljama postojeći nepovoljan odnos između aktivnog i uzdržavanog stanovništva. (U Hrvatskoj u 2006. godini bila su 1,4 aktivna osiguranika na jednog umirovljenika).

Prema tome, migracijska politika u svojoj imigracijskoj varijanti redovito se uzima u obzir prilikom razmatranja posljedica starenja radne snage u razvijenim niskonatalitetnim zemljama, zbog njezinog brzog učinka na poboljšanje dobne strukture stanovništva. Međutim, bitno je naglasiti da je imigracija efikasna samo sa stanovišta nadoknade *ukupnog* broja stanovnika, napose onih koji manjkaju u

radno sposobnoj dobi, što je (apstrahirajući od mogućeg utjecaja emigracije) izravna posljedica dugotrajnog smanjivanja nataliteta. Ali, ne smije se zanemariti činjenica da imigracija stanovnika ne mora biti i najčešće nije učinkovita s gledišta *strukture* radne snage za kojom u određenoj zemlji postoji potražnja (obrazovna struktura, struktura prema zanimanju, djelatnosti, prema kulturološkim i drugim obilježjima). Zbog toga se ne može izostaviti iz razmatranja ona komponenta ukupnog kretanja stanovništva koja čini bitnu odrednicu promjena u dobnoj strukturi stanovništva, a to je porast nataliteta/fertiliteta, koji postupno ali stabilno mijenja odnos velikih funkcionalnih dobni grupa i djeluje na smanjenje disbalansa među njima u smjeru povećanja broja i udjela mladih i radnog kontingenta u odnosu na broj i udjel staračkog stanovništva.

U suvremenoj ekonomskoj i sociološkoj literaturi koja se bavi implikacijama starenja stanovništva za društveno-ekonomski razvoj, rijetko se spominje, a još rjeđe argumentira pronatalitetna populacijska politika kao sredstvo s dugoročnim učinkom na usporavanje procesa starenja radne snage i ukupnog stanovništva. Pri tome imam na umu prije svega populacijsku politiku u *užem* značenju tog pojma (u njezinom utjecaju na natalitet), budući da se migracijska politika, kao sastavnica populacijske politike u *širem* poimanju, kako smo već napomenuli, redovito uzima u obzir.

Međutim, na važnost pronatalitetne populacijske politike za usporavanje starenja stanovništva upozoravaju demografski stručnjaci i to iz onih razvijenih zemalja u kojima je natalitet vrlo nizak, proces starenja ubrzan i obuhvaća sve veći broj i udjel staračkog stanovništva, što zahtijeva prilagodbu takvoj situaciji funkcioniranja cijele društvene zajednice i svih područja društvenog života i ljudske djelatnosti. Primjer Italije u tom je pogledu posebno instruktivan. Antonio Golini, profesor demografije iz Rima, na prvo mjesto kao sredstvo za dugoročno ublažavanje posljedica starenja stanovništva u Italiji, stavlja mjere koje potiču porast nataliteta, dakle pronatalitetnu populacijsku politiku. To je naime posljednjih godina stanovište Vlade Italije kao zemlje koja bilježi najnižu razinu fertiliteta među razvijenim zemljama (totalna stopa fertiliteta 1,3), a stanovništvo joj je jedno od najstarijih na svijetu. Politika Vlade Italije odnosno njezina reakcija na ubrzanje procesa starenja stanovništva polazi prema tome, prvo od potrebe *podizanja razine nataliteta/fertiliteta*, nastojeći primjenom adekvatnih mjera i akcija "ukloniti sve čimbenike koji onemogućavaju ženi odnosno paru da imaju dijete ili jedno dijete više".⁴⁵ Druga mjera/odgovor Vlade na starenje stanovništva u Italiji odnosi se na *imigraciju* za koju se naglašava

⁴⁵ Vidjeti: Antonio Golini, ITALY, Statement for the General Debate on National Experiences at 40th Session of the United Nations Commission on Population and Development, April 11, 2007., New York. Vidjeti također Nacionalno Izvješće Portugala, na istoj Komisiji.

da je potrebna iz ekonomskih i demografskih razloga, ali je složen problem zbog jakog pritiska doseljavanja iz slabije razvijenih zemalja, te vezano uz činjenicu što državna granica Italije nije samo njezina vlastita granica, već prelazak te granice omogućava doseljenicima odlazak i u druge zemlje Europske Unije. Većina ostalih mjera koje Vlada dotične zemlje poduzima ili namjerava poduzeti u odnosu na proces starenja stanovništva, uglavnom je više ili manje povezana s prve dvije grupe mjera demografskog sadržaja, tj. onih koje se odnose na prirodnu i mehaničku (migracijsku) sastavnicu ukupnog kretanja stanovništva.⁴⁶

Vezano s rečenim, potrebno je obrazložiti za starenje stanovništva važan *dugoročni* utjecaj pronatalitetne politike, ne zanemarujući pri tome važan *kratkoročni* učinak na poboljšanje dobne strukture politike imigracije. Naime, slijedom mogućeg porasta nataliteta kao rezultante pronatalitetne politike (implicitne ili eksplicitne), dugoročno dolazi do izražaja relativno usporavanje porasta broja i udjela starog stanovništva u ukupnom stanovništvu. To se događa zbog utjecaja porasta nataliteta prvo na broj mladih stanovnika (dobna grupa 0-14 godina), a kasnije, nakon jednog odnosno dva desetljeća, na porast mlađeg dijela stanovništva u radno sposobnoj dobi (15-34 godina), i to sve u odnosu na broj i udjel staračkog stanovništva (65 i više godina). Iz demografske je teorije poznato, iako u praksi nedovoljno respektirano a možda i nedovoljno spoznato, da postoji demografska zakonitost čvrste korelacije između promjena u kretanju i razini nataliteta s jedne strane i promjena u dobnoj strukturi stanovništva s druge strane. Prateći karakteristične etape/podetape procesa demografske tranzicije, pokazuje se da je pad nataliteta koji se dogodio u centralnoj i kasnoj podetapi unutar etape demografske tranzicije, a koji se nastavio u posttranzicijskoj etapi, jedna od bitnih dugoročnih odrednica povećanja staračkog stanovništva (uz produženje očekivanog trajanja života). To potvrđuje činjenica jakog starenja ukupnog stanovništva u gotovo svim europskim zemljama, koje su upravo zbog relativno dugotrajnog razdoblja opadanja nataliteta i reprodukcije stanovništva, uz istovremeno povećavanje očekivanog trajanja života, tijekom tri posljednja desetljeća zahvaćene ubrzanim procesom starenja stanovništva. Ukoliko povezano uz stimulativnu populacijsku politiku ne dođe do porasta nataliteta / fertiliteta, dakle do obrata u njegovom dosadašnjem kretanju, proces starenja će se tijekom sljedećih

⁴⁶ Treći "odgovor" Vlade te zemlje na starenje odnosi se na potrebu smanjenja nezaposlenosti mladih zbog potrebe njihova ostanka u zemlji. Četvrta mjera tiče se većeg angažmana žena na tržištu rada, a peta se odnosi na potrebu podizanja dobne granice za odlazak u mirovinu. Šesta se mjera odnosi se na mogući negativan učinak smanjenja broja radne snage i ukupnog stanovništva u Italiji na porast bruto domaćeg proizvoda (na što upozorava Guverner Centralne banke Italije). Sedma mjera odnosi se na financijsku potporu stranoj radnoj snazi, tj. onima (pretežno ženama) koji dolaze u Italiju da bi se se brinuli i njegovali stare i nemoćne ljude. (A. Golini, Ibidem, bilješka 45).

desetljeća nastaviti, snagom demografskog momentuma, još intenzivnije i pojačati već dosada vidljive nepovoljne ekonomske, zdravstvene, socio-psihološke i druge posljedice. Pronatalistička populacijska politika, koja preko svog utjecaja na porast nataliteta uvjetuje postupno povećanje broja i udjela mladih u ukupnom stanovništvu, na dugi rok (uz apstrahiranje od utjecaja tzv. eksternih faktora), *postupno i dugoročno* mijenja karakteristike dobne strukture stanovništva i to u smjeru znatnog relativnog usporavanja porasta broja i udjela starog stanovništva, generirajući sve povoljnije odnose između velikih funkcionalnih dobnih grupa, napose između mladih i starih. To znači da bi takva populacijska politika djelovala postupno u pravcu značajnog smanjenja disproporcija između navedenih funkcionalnih dobnih grupa.

Na taj način koncepcija "ravnoteže" stanovništva, koja podcrtava značenje uravnoteženja kvantitativnih proporcija između velikih dobnih grupa (mladi, radno-sposobni, stari) dobiva u razvijenim europskim zemljama u posttranzicijskoj etapi njihovog razvoja stanovništva, ali i u Hrvatskoj, s obzirom na njene demografske značajke, sve više na aktualnosti.

Iako tokovi doseljavanja iz slabije razvijenih zemalja prema ekonomski razvijenim zemljama mogu kratkotrajno demografski i ekonomski ublažiti posljedice starenja i usporiti relativan porast broja i udjela starog stanovništva, činjenica je da je *dugoročno* usporavanje procesa starenja kao i ublažavanje njegovih ekonomskih i socijalnih posljedica, moguće postići prvenstveno putem porasta nataliteta, koji istovremeno znači postupno ali stabilno *pomlađivanje* dobne strukture stanovništva. Spoznaja o mogućem postignuću tendencije prema uravnoteženim odnosima između broja i udjela mladog, radno sposobnog i starog stanovništva, stvaranjem potrebnih demografskih uvjeta za takve odnose preko adekvatne, određenoj zemlji prilagođene pronatalitetne populacijske politike, dobiva sve veće značenje i sve je aktualnija u suvremenim raspravama o posljedicama starenja. Pronatalitetna politika se u stvarnosti sve više koncipira u okviru strategije ukupnog razvoja stanovništva zemalja u posttranzicijskoj fazi demografskog razvoja. Tako se uz politiku doseljavanja koja prevladava u suvremenim razmišljanjima o saniranju procesa ubrzanog starenja populacije u razvijenim zemljama, s obzirom na svoj relativno brzi učinak na promjenu dobne strukture - sve se više probija koncepcija o potrebi stvaranja dugoročne politike prema posljedicama starenja stanovništva i to posredstvom pronatalitetne populacijske politike kao integralnog dijela opće razvojne politike.

ZAKLJUČAK

Depopulacija i starenje stanovništva temeljni su demografski procesi koji obilježavaju zemlje u posttranzicijskoj etapi demografskog razvoja, odnosno zemlje s niskom, za obnavljanje stanovništva nedostatnom razinom fertiliteta. U suvremenim uvjetima, tu spadaju kako ekonomski razvijene zemlje tako i grupa tzv. zemalja u tranziciji. U Hrvatskoj je proces ukupne depopulacije (smanjenje ukupnog broja stanovnika) zabilježen, prvi puta poslije Drugog svjetskog rata, u međupopisnom razdoblju 1991.-2001. godine i traje već preko jednog i pol desetljeća. Tada je ukupno stanovništvo smanjeno za 292 tisuće, a stanovništvo "u zemlji" za 299 tisuća, što su uvjetovale obje sastavnice ukupne promjene stanovništva. Negativni migracijski saldo tom je smanjenju pridonio s oko 80 posto, a prirodno smanjenje stanovništva s oko 20 posto.

Ukupna depopulacija u desetljeću 1991.-2001. godine odraz je prethodnih parcijalnih depopulacijskih procesa (generacijske depopulacije ženskog i ukupnog stanovništva), prirodne depopulacije i negativnog migracijskog salda, a pojačana je demografskim gubicima u Domovinskom ratu. Parcijalni depopulacijski procesi, izazvani pored smanjivanja nataliteta prvenstveno emigracijom, započeli su u Hrvatskoj relativno rano (u odnosu na druge europske zemlje). Već krajem 1960-ih godina, totalna stopa fertiliteta smanjena je ispod razine obnavljanja generacija (ispod 2,1 djece). U 2003. godini iznosila je za razvijene europske zemlje prosječno 1,50, a za Hrvatsku 1,33. Nakon godine 1990., u nas je u tijeku sve jača prirodna depopulacija (više umrlih nego živorođenih). U 1998. prirodno smanjenje iznosilo je -5.243, a u 2003. bilo je dva i pol puta veće (iznosilo je -12.907).

Proces koji obilježava demografske promjene u Hrvatskoj u navedenom desetljeću je ubrzano starenje stanovništva. Dugotrajno smanjivanje nataliteta i produženje očekivanog trajanja života usporedno s negativnom migracijskom bilancom, doveli su do stadija duboke demografske starosti našeg stanovništva. Između 1991. i 2001. godine nastupio je treći posttranzicijski stadij u promjeni dobne strukture, koji obilježava pored smanjenja broja i udjela mladih, također i smanjenje broja i udjela radno sposobnog stanovništva, uz istovremeno značajno povećanje broja i udjela staračkog stanovništva. Takva strukturna neravnoteža među navedenim dobnim grupama ima, u uvjetima relativno slabije ekonomske razvijenosti, mnoge nepovoljne ekonomske, socijalne i ine posljedice. Hrvatska se već 2001. godine, prema veličini udjela starog stanovništva, našla među zemljama koje imaju daleko veći bruto domaći proizvod (Švedska, Danska, Švicarska, Njemačka, Austrija) i stoga značajno bolje mogućnosti za viši životni standard starog stanovništva.

Budući da su procesi depopulacije i starenja stanovništva te njihove sastavnice u stalnoj interakciji, populacijsku politiku u pronatalitetnoj varijanti valja imati u vidu i razmatrati u njenom ukupnom dugotrajnom učinku ne samo na porast nataliteta nego i na relativno uspoređivanje procesa starenja stanovništva. Dugoročno gledano, ona pridonosi postupnom smanjenju postojeće neravnoteže između mladoga, radno sposobnog i starog stanovništva. U tom smislu ima dugotrajno povoljan ekonomski učinak, jer povećanjem priljeva stanovništva u radnu snagu, djeluje na povećanje mase sredstava za rastuće izdatke za mirovine, zdravstvenu zaštitu i socijalnu skrb staračkog stanovništva. Iako se u kontekstu saniranja deficita radne snage i saniranja ekonomskih posljedica starenja, prvenstveno naglašava važnost imigracije u depopulacijske zemlje, zbog njezina brzog efekta na poboljšanje dobne strukture stanovništva u radno sposobnoj dobi, valja istovremeno destimulirati, ekonomskim poticajima odnosno mjerama, odljev našeg mladog obrazovanog stanovništva u druge zemlje i poticati povratak onih koji su iselili iz zemlje, naročito mladeog obrazovanog stanovništva.

Literatura

- Berent, J.*, Causes of Fertility Decline in Eastern Europe and Soviet Union, *Population Studies*, Vol. XXIV, no. 2/1970
- Bucher, H., Mai, R.*, Depopulation and its Consequences for the Regions of Europe, *European Population Conference Proceedings, Report 2005-2006*, Council of Europe, Strasbourg
- Chesnais, J. C.* (2000), The Inversion of the Age Pyramid and the Future of Population Decline, UN, Population Division, Expert Group Meeting on Policy Responses to Population Ageing, New York
- Council of Europe* (1992), Recent Demographic Developments in Europe and North America, Strasbourg
- Council of Europe* (2000-2005), Recent Demographic Developments in Europe, Strasbourg *European Commission*, Statistical Book, Europe in Figures, Eurostat Yearbook 2006-07.
- Gelo, J., Akrap, A., Čipin, I.* (2006.), Temeljni čimbenici demografskog razvitka Hrvatske (Bilanca 20. stoljeća), Izd.: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb
- Golini, A.*, Statement for the General Debate on National Experiences at 40th Session of the United Nations Commission on Population and Development, 11 April 2007, New York
- Guibert-Lantoine, C., Monnier, A.*, The Demographic Situation of Europe and the Developed Countries Overseas: An annual report, *Population*, no.1/1997
- Höhn, C.*, Population Policies in Advanced Societies: Pronatalist and Migration Strategies, *European Journal of Population*, 3 (3-4) 1987
- Köller, Billary, Ortega* (2001), Towards a Theory of Lowest-Low Fertility, Working Paper, WP 2001-2032, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock
- Lesthaeghe, R. J.* (1995), The Second Demographic Transition: Theory and Evidence, - u Oppenheimer Mason K., Jensen, A.M. (eds.), *Gender and Family Change in Industrialised Countries*, Claredon Press, Oxford
- Lesthaeghe, R. J., Neidert, L.*, The Second Demographic Transition in the United States: Exception or Textbook Example?, *Population and Development Review*, No. 4/2006
- Markotić, A. F.*, Ratni učinci na promjene u broju stanovnika Bosne i Hercegovine, 1991-1998, Društvena istraživanja, br. 5-6, 1999.
- Sardon, J. P.*, Recent Demographic Trends in Developed Countries, *Population*, no.1/2002

- Steshenko, V. S., Piscunov, V., (urednici) (1974), Demografičeskaja politika, Statistika, Moskva
- UN, *Economic Commission for Europe and Statistical Office for the European Communities*, (1998), Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in ECE Region, New York
- UN, *Population Division* (2000), World Population Prospects: The 1998 Revision, Vol. III., Analytical Report, New York
- UN, Second Assembly on Ageing, Madrid, 2000
- UN, *Population Division* (2000), Replacement Migration: Is it Solution for Declining and Ageing Population?, New York
- UN, *Commission on Population and Development*, 40th Session, Statement by V. Zimmernan von Seifert, Permanent Mission of Germany to the United Nations, on behalf of European Union, April 2007, New York
- van de Kaa, D. (1987), Europe's Second Demographic Transition, Population Bulletin, vol. 42, no.1, Washington D.C.
- Vresk, M. (1996), Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske, u: Zbornik radova prvog hrvatskog kongresa geografa, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb
- Wertheimer-Baletić, A. (1971), Stanovništvo Hrvatske – Studije, Školska knjiga, Zagreb
- Wertheimer-Baletić, A., Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, Encyclopaedia moderna, god. XIII., br. 2/1992.
- Wertheimer-Baletić, A., Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svjetlu popisa stanovništva 2001. godine, Ekonomija br. 1/2003.
- World Bank (2007), Atlas of Global Development, Washington D.C.

Alica Wertheimer-Baletić

Depopulation, Ageing and Population Policy in Croatia

Summary

Depopulation and ageing are two fundamental demographic processes which determine the changes of the population of Croatia for more than one and half decade (after 1990). Natural and migrational components of so called total depopulation (decline in the number of total population) are the crucial determinants of ageing. In the period between two last censuses (1991.-2001.), the decline of total population in Croatia of 292 thousand was recorded. That decline was determined by the natural population decrease and negative migration balance. The negative migration balance contributed to the decline of total population in Croatia by 79,5 per cent, and the natural decrease only by 20,5 per cent.

The population ageing in Croatia has been consequence of long-term decline of fertility rate (from 1955 on), long-lasting negative migration balance and the longer expectancy of life at birth. Between 1991. and 2001., the population of Croatia entered into third posttransitional stage of changing the age structure, which was marked with decline in the number of young population (age group 0-14), decline in the number of working age population (15-64) and fast increase of the number of old population (65 and over). So there is an unbalanced ratio between those great functional age groups with tendency of further deterioration, especially between young and old population. The old have the tendency to outnumber the young.

The problem of ageing and alleviating its economic and social consequences, from the demographic point of view, are analysed mainly with regard to possible effect of immigration from neighbouring less developed countries, which in the short-term contributed to the improvement of the age structure of domestic population. But this problem cannot be considered only from short-term view and isolated from both determinants of population decline. That means that beside of immigration, we need to take care of the fertility rise as essential dynamic component of population change (growth or decline). The pronatalist population policy which stimulate fertility rise, at the same time assure gradual and longterm stable impact on the changing age structure toward an increase of number and larger share of young population and population in working age in the total population. So the pronatalist population policy, other things being equal, should contribute to the decline of existing marked disbalance between three great age groups (young, working age population and old).

Primjedba Uredništva

Članci koji slijede pisani su na temelju referata na Okruglom stolu koji je organiziralo Znanstveno vijeće Akademije za državnu upravu, pravosuđe i vladavinu prava o praksi Međunarodnog kaznenog suda za bivšu SFR Jugoslaviju (MKSJ). Iako je samo jedan od autora član Akademije, Uredništvo je odlučilo objaviti sve članke, jer su neki među autorima vodeći znanstvenici svojih struka i jer je sama tema od velikog javnog interesa. Pri tome smo svjesni da pri svakoj kritici prakse MKSJ treba zadržati na umu slabosti pravosudnih sustava zemalja koje su sudjelovale ili su bile uvučene u oružane sukobe na području bivše SFR Jugoslavije u procesuiranju osumnjičenika za ratne zločine iz redova vlastitih građana.

